

Академия за музикално, танцово и изобразително изкуство
„Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив

Факултет „Музикална педагогика“
Катедра „Пиано и акордеон“

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

на дисертационен труд за придобиване
на образователна и научна степен

„Доктор“

на тема:

**„СПЕЦИФИКА НА МЕТОДИКАТА НА ОБУЧЕНИЕ ПО ПИАНО ПРИ ЛИЦА
СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ (СОП)“**

Професионално направление 8.3. Музикално и танцово изкуство
Докторска програма „Музикознание и музикално изкуство“

Евгения Петрова Тагарева

Научен ръководител: проф. Снежана Симеонова

Пловдив, 2024 год.

Дисертационният труд „Специфика на методиката на обучение по пиано при лица със специални образователни потребности (СОП)“ съдържа общо 243 страници, които включват увод, шест глави, заключение, приноси, списък с научни публикации, библиография, три приложения.

Използваната литература включва общо 141 заглавия, от които 65 на кирилица (30 на български език), 73 на латиница и 3 интернет източника.

Дисертационният труд е обсъден и предложен за публична защита на редовно заседание на катедра „Пиано и акордеон“ към факултет „Музикална педагогика“ в АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“, гр. Пловдив, състояло се на 21.06.2024 г.

Трудът е депозиран в библиотеката на АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“ – Пловдив.

Състав на научното жури:

Проф. д-р Даниела Дикова – НМА „Проф. Панчо Владигеров“

Проф. д-р Галина Апостолова – НМА „Проф. Панчо Владигеров“

Проф. д-р Таня Бурдева – ПУ „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Надежда Кузманова - АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“

Доц. д-р Велислава Карагенова - АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“

Публичната защита ще се проведе на 09.10.2024 г. от 11.30 часа в зала №13 на АМТИИ „Проф. Асен Диамандиев“ - Пловдив

СЪДЪРЖАНИЕ

Увод	4
Глава 1 - Обзор на съществуваща литература по темата на дисертацията	8
1.1. Съвременният опит в обучението по пиано на лица със СОП – теоретични възгледи и практически постижения	9
1.1.1. Публикации, свързани с клавирно обучение на незрящи и слабовиждащи	9
1.1.2. Публикации, свързани с обучение по пиано на тежкочуващи	10
1.1.3. Публикации, свързани с обучението на хора с интелектуални и двигателни (емоционални) затруднения	11
1.2. Публикации и примери за решения, обединяващи знания и технологии от различни области	12
1.3. Нови научни области, свързани с обучение на лица със СОП	12
1.3.1. Артпедагогика	13
1.3.2. Музикотерапия	13
1.4. Разработки, свързани с българския опит в разглеждана тема	14
Глава 2 - Описание на педагогически експеримент	16
2.1. Специални образователни потребности (СОП)	16
2.2. Методически подходи в педагогическия експеримент	17
2.3. Описание на целевата група, с която е проведен педагогическият експеримент	19
Глава 3 - Клавирно обучение на лица със специални образователни потребности – процес на интерактивно взаимодействие	20
3.1. Специфика на целевата група „ученици по пиано със СОП“	20
3.1.1. Лицата със СОП като ученици по пиано	20
3.1.2. Значение на клавирното обучение за развитието на хора със СОП в интелектуално, психо-емоционално, физическо (двигателно) и социо-културно направление	21
3.2. Пианото - специфика и предимства в обучението на хора със СОП	22
3.2.1. Технически особености на пианото, благоприятстващи обучението на ученици със СОП	22
3.2.2. Пианото от гледна точка на различни групи ученици със СОП	22
3.3. Формиране на компенсаторни механизми в процеса на обучение по пиано на лица със СОП – подход, методи, резултати	22
3.3.1. Компенсаторни механизми – определение и общи насоки ...	22
3.3.2. Методи за компенсация на липсващи сетива или увреждания в процеса на клавирно обучение	23
3.3.2.1. Подбор на подходящ репертоар	23
3.3.2.2. 4-стъпкова схема за овладяване на нотен текст с преход от говорене към песне и свирене	23
3.3.2.3. Ансамбловото свирене – основен компенсаторен механизъм в урока по пиано	24

3.3.2.4. Артпедагогически похвати	24
3.3.2.5. Използване на технически средства за създаване на компенсаторни фактори	25
3.3.2.6. Цветната визуализация - ефективен компенсиращ фактор в уроците по пиано	25
3.4. Клавирният педагог на ученици със СОП – мотивация, познания, умения	26
Глава 4 - Обучение по пиано на ученици със сензорни увреждания	27
4.1. Незрящи и слабовиждащи ученици	27
4.1.1. Характеристики	27
4.1.2. Начален етап на обучение при незрящи и слабовиждащи ученици по пиано	27
4.1.3. Работа върху метроритмични проблеми при незрящи ученици	28
4.1.4. Репертоар и преодоляване на технически проблеми при незрящите ученици	29
4.1.5. Компенсаторни методи при незрящи и слабовиждащи ученици	29
4.1.6. Ансамблово свирене с незрящи и слабовиждащи ученици	29
4.1.7. Концертно изпълнение при незрящи и слабовиждащи ученици	29
4.2. Тежкочуващи ученици	30
4.2.1. Характеристики	30
4.2.2. Начално клавирно обучение при тежкочуващи ученици	30
4.2.3. Работа върху метроритъма при тежкочуващи ученици	32
4.2.4. Компенсаторни механизми при учениците с увреден слух	33
4.2.5. Ансамблово свирене при тежкочуващи ученици	34
4.2.6. Подбор на подходящ репертоар при тежкочуващите ученици ...	34
4.2.7. Концертни изпълнения на тежкочуващите ученици	34
Глава 5 - Пиано Арт – помагало за незрящи и слабовиждащи	35
5.1. Описание	35
5.2. Съдържание. Десет аудио урока по пиано за начинаещи незрящи и слабовиждащи ученици	37
Глава 6 - Обучение по пиано на ученици с умствени и двигателни проблеми.....	38
6.1. Характеристики на учениците с умствени и двигателни затруднения	38
6.2. Значение на пианото и клавирното обучение за развитие на учениците с умствени и двигателни нарушения	38
6.3. Начално обучение по пиано при ученици с умствени и двигателни затруднения	39
6.4. Работа върху метроритъма при ученици с умствени и двигателни затруднения	42
6.5. Работа върху репертоара в урока по пиано при ученици с умствени и двигателни затруднения	42
Заклучение	44
Приноси	46
Библиография	47

УВОД

Дисертационният труд „Специфика на методиката на обучение по пиано при лица със специални образователни потребности (СОП)“ е вдъхновен от дългогодишен опит в обучението по пиано на деца и младежи с различни увреждания и затруднения. Постигането на резултати в работата с тези специални ученици дава увереност, с която да поставим следните важни въпроси: **Възможно ли е лицата, в частност децата със СОП, да бъдат обучавани да свирят на пиано? На каква основа е възможно и защо е необходимо такова обучение? Какви биха били резултатите?** Настоящият труд търси и открива отговори на тези въпроси.

Темата за клавирно обучение на лица със СОП е сравнително нова област на научни изследвания. Повечето публикации, цитирани в дисертацията, са от последните 10 години. Разширяването на практическия опит с ученици, които имат различни затруднения, и неговото описание в научен план е естествен отзвук на процеси в световен мащаб.

През последните десетилетия нараства необходимостта от промяна в мисленето и отношението на обществото към хората с ограничени възможности. В законодателни документи и в педагогическата литература е въведен терминът „хора със специални образователни потребности“ („people with special educational needs“ или накратко „people with special needs“). Равноправното им включване в живота на обществото е обект на социални, политически и образователни дискусии, закони, програми, проекти. Промяната е насочена към разширяване на възможностите за обучение, развитие, общуване и пълноценно участие на хората със затруднения в социалния живот. Тази промяна намира израз в някои важни документи в световен мащаб, например Декларацията от Саламанка (Испания, 1994).

В нови и актуални български нормативни документи: **Закон за предучилищното и училищното образование (2016)** и **Наредба за приобщаващото образование (2017)** е въведено понятието „приобщаващо образование“. Основната му цел е осигуряване на допълнителна подкрепа за личностно развитие на децата и учениците. Прилагането на принципите на приобщаващото образование, в частност при клавирно обучение, не е възможно без подготвени преподаватели. Това предполага обществената и образователна парадигма.

В повечето научни описания по темата преподаватели от различни страни на света споделят недостатъчност на своята професионална подготовка при работа с ученици със СОП. Решаващи в случая се оказват творческият импулс, новаторският подход към процеса на клавирно обучение, както и самоподготовката на педагога, изразяваща се в търсене на нови знания от различни научни области. Преподаването на пиано при лица със специални потребности се оформя като комплексна интерактивна дейност, целяща не само определени художествено-музикални резултати и евентуална професионална реализация за някои от тях, но и цялостно развитие на личността. Спецификата на този процес отрежда нова роля на преподавателя, в чието лице се обединяват клавирен педагог, артпедагог и арттерапевт. Неговата отговорност нараства, тъй като за голяма част от учениците със СОП обучението по пиано се оказва един от малкото достъпни начини за себеизразяване, общуване и реализация. Пианото с неговото устройство и звукови възможности е благоприятно експериментално поле за работа с ученици със СОП. Достатъчно стабилно в пространството, с голям тонов обем и динамична амплитуда, то се оказва подходящ инструмент за всички групи ученици със затруднения, описани в настоящата разработка. В процеса на тяхното обучение се разкриват нови аспекти от въздействието на пианото върху човека.

Предварителното изследване на съществуващи научни сведения и практически опит по темата на дисертацията разкрива необходимостта от нов, по-разширен поглед към клавирното обучение през призмата на приобщаващото образование. С навлизането на повече съвременни технологии в образованието, възможностите за новаторски подходи в обучението по пиано се увеличават.

Всичко изложено по-горе определя **ЦЕЛТА на настоящия дисертационен труд** - да се **систематизира** съществуващия практически и теоретичен опит в обучението по пиано на лица със СОП и да се **допълни** с нови актуални педагогически идеи, отговарящи на динамиката на съвременните условия за образование и възпитание. На основата на експериментално изследване и синтезиране на методи – съществуващи и нови – научното изследване се стреми да съдейства за адаптиране на клавирната методика към особеностите на ученици със СОП, да служи като учебно пособие в работата на всеки педагог.

ЗАДАЧИ на научното изследване:

1. Проучване и систематизиране на научни изследвания в областите клавирна методика, музикална педагогика, арттерапия, артпедагогика, медицина, психология, технологии, представящи съвременното състояние на обучението по пиано и резултатите от него при лица със СОП.
2. Провеждане на педагогически експеримент за клавирно обучение на ученици с различни затруднения (СОП).
3. Обобщаване на постигнатите резултати с целева група, включваща обучаеми със специални образователни потребности - отчитане на силните страни и затрудненията.
4. Оформяне на методически насоки и практически подходи за обучение на ученици със СОП .

ОБЕКТ на изследването е процесът на клавирно обучение при лица със СОП, а **негов предмет** е спецификата на обучението.

Целевата група на настоящето изследване включва над 20 деца и младежи с различни затруднения – нарушено или липсващо зрение, силно намален слух, детска церебрална парализа, генетични и биохимични нарушения на мозъчната дейност, синдром на Даун, разстройства в аутистичния спектър и други.

ХИПОТЕЗА на изследването:

Клавирното обучение може да бъде успешно прилагано при хора със СОП и да води до резултати в различни аспекти на тяхното развитие. В основата на предлагания теоретико-методичен модел са залегнали теоретични и практически постижения в областта на **клавирната методика и музикална педагогика, артпедагогика, арттерапия, в частност музикотерапия, медицина, съвременни технологии.**

МЕТОДИ, използвани при провеждане на изследванията:

Аналитичен: Проучване на съществуващи теории и практики, свързани с темата на изследване.

Емпиричен: Констатиращо изследване – педагогически експеримент с ученици със СОП.

ТВЪРДЕНИЯ, подлежащи на защита:

1. Клавирното обучение на лица със СОП е възможно на основата на мултидисциплинарен подход, при който методиката на обучение по пиано се допълва и обогатява с идеи и постижения от други научни области.
2. Всички ученици със СОП, независимо от характера на своето нарушение, се поддават в една или друга степен на обучение по пиано и музика, ако преподаването бъде адаптирано спрямо техните затруднения.

3. Ползите от обучение по пиано на ученици с различни видове нарушения са в когнитивен, социален, емоционален, психологически, терапевтичен, рехабилитационен план.

4. Резултатите от клавирно обучение на лица със СОП са в широк диапазон – от едногласно изпълнение на пиано до професионална реализация в областта на музиката.

Практическа значимост на труда

Трудът е приложим като методически насоки при клавирно обучение на лица със СОП и може да служи като отправна точка за нови научно-педагогически експерименти в тази област.

Дисертацията е структурирана в шест глави със следното съдържание:

Глава 1 представлява обзор на трудове, статии, публикации, свързани със съвременния опит в обучението на лица със СОП – теоретични възгледи и практически постижения. Част от цитираните научни изследвания са пряко свързани с клавирното обучение на незрящи, слабовиждащи, тежкочуващи и хора с интелектуални и двигателни (емоционални) затруднения. Друга част от публикациите са примери за решения, обединяващи знания и технологии от различни науки и сфери. В края на Глава 1 са разгледани разработки, представящи българския опит по темата на дисертационният труд.

В **Глава 2** е описан педагогически експеримент, свързан с обучение по пиано на ученици със СОП. Главата съдържа кратко обяснение за специалните образователни потребности, както и преглед на методическите подходи. При описанието на целевата група, с която е проведен педагогическият експеримент, всеки ученик е представен с инициали. Участниците в експеримента са разделени в групи за по-голяма яснота и прегледност - ученици с увредено зрение, с увреден слух, с умствени и двигателни затруднения. Съпътстваща част към Глава 5 е Приложение 1 - таблица.

Глава 3 е посветена на клавирното обучение при лица със СОП като процес на интерактивно взаимодействие между учител, ученик и музикален инструмент пиано. Разгледани са особеностите на лицата със СОП като ученици по пиано и значението на клавирното обучение за развитието им в различни направления. Отделено е внимание на пианото с неговата специфика и технически особености, благоприятстващи обучението на ученици със СОП. Формирането на компенсаторни механизми в процеса на обучение на лица със СОП е

акцент в Глава 3. Специално място е отделено на клавирния педагог като най-важен компенсиращ фактор.

Глава 4 представя по-конкретно и детайлно процеса на клавирно обучение при ученици със сензорни увреждания. Главата е разделена на 2 части, както следва: 1. Незрящи и слабовиждащи обучаеми; 2. Тежкочуващи обучаеми. Всяка подгрупа е описана по следния алгоритъм: характеристики на учениците от съответната група, начален етап на обучение, работа върху метроритмични проблеми, репертоар и преодоляване на технически трудности, компенсаторни методи, ансамблово свирене, концертно изпълнение.

Глава 5 разглежда „Пиано Арт – помагало по пиано за незрящи и слабовиждащи“. След кратко описание на съдържанието и структурата на помагалото, са представени подробни планове на десет аудио урока по пиано за начинаещи незрящи и слабовиждащи ученици. Съпътстваща част към Глава 5 е Приложение 2 с нотни текстове.

Глава 6 е детайлно описание на процеса клавирно обучение при ученици с умствени и двигателни проблеми. Използван е алгоритъм, подобен на този в Глава 4: характеристики на учениците с умствени и двигателни затруднения, значение на пианото и клавирното обучение за тяхното развитие, начално обучение, работа върху метроритъма и върху репертоара в урока по пиано.

Приложение 1 е презентация в табличен вид на целевата група от ученици със СОП – дефицити, силни страни, период на обучение и постигнати резултати.

Приложение 2 представя всички нотни текстове към „Пиано Арт - Помагало по пиано за незрящи и слабовиждащи“ – Глава 5

Приложение 3 е пример за визуализация на динамични знаци.

ГЛАВА 1. ОБЗОР НА СЪЩЕСТВУВАЩА ЛИТЕРАТУРА ПО ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

Обучението на хора със специални образователни потребности (СОП) е предизвикателство, което изисква от образователната система и конкретно от преподавателите да излязат от рамките на своята тясна специализация, да разширят теоретичните си познания и практически опит. Необходим е **мултидисциплинарен подход** при изследване на темата, обогатяване на методиката по пиано с идеи и постижения от други науки. Представените в този обзор трудове и статии разглеждат:

- съвременното състояние на обучението по пиано при лица със СОП в различни страни на света в теоретичен и практически план;

- автори в сферата на музикалната и специалната педагогика, чиито изследвания имат отношение към темата на дисертационния труд;
- изследвания в областта на медицината и психологията, които са основа за нов поглед към педагогиката и преподаването на пиано;
- използването на съвременни технологии за подобряване на клавирното обучение при лица със СОП;
- идеи и конкретни методи от нови научни направления като артпедагогика и арттерапия, в частност музикотерапия, подпомагащи обучението и възпитанието на деца със СОП.

1.1. Съвременният опит в обучението по пиано на лица със СОП – теоретични възгледи и практически постижения.

Руският пианист и педагог **Х. Нейгауз**, **Ж. Комео**, професор по музика, Канада, **А. Трейша**, пианист, педагог и изпълнител от САЩ акцентират върху необходимостта от разширяване границите на клавирната методика [Нейгауз, 2015], застъпват идеята за мултидисциплинарен подход [Comeau, 2007] и за клавирно обучение на хора с различни увреждания. [Tracia, 2016] [Comeau, 2007] Цитираните по-нататък автори изследват различни аспекти в клавирното обучение на **конкретни групи ученици със СОП**. Не всички от тях са базирани на собствен преподавателски опит. Една част от авторите акцентират върху **темата за формиране на компенсаторни механизми** като условие за обучение на хора с увреждания. Те се позовават на два фундаментални научни източника – работата в областта на физиологията на Иван Павлов и културно историческата теория на Лев Виготски, в чиито трудове се поставя **акцент върху развитието**, разглеждано в тясна връзка с обучението. [Виготский, 1983] В практически план някои от изследователите се обръщат към **Метода Судзуки** (автор Шиничи Судзуки, Япония) - световно известна методика за музикално развитие. [Suzuki, 1993].

1.1.1. Публикации, свързани с клавирно обучение на незрящи и слабовиждащи. Световната музикална практика познава имена като Нибуюки Цудзии, Рей Чарлз, Стиви Уондър и Олег Акуратов, Андреа Бочели – незрящи пианисти, композитори и певци в областта на класическата и модерна музика. [Bocelli, Pugliese, 2002]. Практиката за обучение на деца и младежи с увредено зрение е сравнително широко застъпена, но теоретичните описания на практически опит все още са недостатъчни.

Обучението на музиканти с увредено зрение има свои традиции в Русия, където съществуват специализирани музикални учебни

заведения. Руските музиканти и педагози **Ю. Антонова, В. Калицкий, И. Иевская, Н. Строкова, М. Кутузова, В. Кулаков, В. Рибак**о разкриват опита на руската клавирна и музикална педагогика с незрящи и слабовиждащи пианисти и баянисти. [Антонова, Калицкий 2016] [Иевская, 2015][Кулаков, 2000] [Кутузова, 2019] [Строкова, 2013] [Рыбаков, 2008]

В научни публикации от англоговорящи страни се споделя опит в музикалното и клавирно обучение на незрящи – **А. Пауър**, Австралия, разкрива постиженията на **Д. МакКормак** - преподавател по пиано - с незрящия Хейдън. [Power, McCormack, 2012]; **Д. Бейкър**, английски учен, е автор на обширно проучване за живота, обучението и реализацията на незрящи музиканти [Baker, 2014]; **М. Смалиго** описва иновационна практика в САЩ – Летен институт за подготовка на незрящи студенти, които ще се обучават в музикални специалности на университети и академии - MACH. [Smaligo, 1998]. На MACH са посветени и статии на **Д. Голдщайн** [Goldstein, 2000]; **С. Кросър**, сертифициран клавирен педагог в САЩ, прилага метода Судзуки към своите незрящи ученици. [Crosser, 2024]

1.1.2. Публикации, свързани с обучение по пиано на тежкочуващи.

В световната музикална практика съществуват примери за тежкочуващи музиканти – Бетовен, Рон Тан, млад пианист от Сингапур, Евелин Глени, успешна перкусионистка от Шотландия, които дават основание да се разработва клавирна методика за хора с увреден слух. В края на 20-ти век се появяват единични публикации за музикално обучение на тежкочуващи деца, в които се коментират компенсаторни механизми, позволяващи на ученици с увреден слух да усетят музиката чрез тактилни усещания за вибрация на музикални инструменти; използването на повече невербални и визуални илюстрации, както и на аудио слушалки за усилване на звука. [May 1961; Fahey, Birkenshaw, 1972; Darrow 1985, 1993]

Е. Леонгард, автор на книги и разработки за обучение на деца с увреден слух в Русия, както и **Ж. Комео, А. Кораванд и С. Маркович** от Канада подчертават значението на съвременните технологии – слухови апарати и кохлеарни импланти - за развитието и по-конкретно за музикалното образование на тежкочуващите. [Леонгард, 2023] [Comeau, et al. 2017]. **Рон Тан**, пианист от Сингапур, роден през 1998 г. с 80% загуба на слуха, започва своето обучение по пиано на 17-годишна възраст. Това е повратна точка в живота му. Днес концертира професионално. [Affluent Society, 2020]. Темата за

обучение по пиано на хора с различна степен на глухота е в зародиш, но съществуват значителни възможности за напредък.

1.1.3. Публикации, свързани с обучението на хора с интелектуални и двигателни (емоционални) затруднения.

Френските автори **Р. Босю** и **Фр. Дорок** описват нелекия път на преподавателя в обучението по пиано на деца и младежи с аутизъм. [Bossut, Dorocq, 2017]. Дорок е автор на **метода DOLCE**. [Dorocq, 2017] Изследователските интереси на **А. Окелфорд** са в областта на музикалната психология и образованието - особено при специални образователни потребности. [Ockelford, 2000]. Заедно с **К. Марку** той идентифицира редица проблеми, включително недостиг на познания относно преподаването на музика на ученици и студенти със затруднения. [Ockelford, Markou, 2012].

Темата за обучението на хора с аутизъм се разработва активно в САЩ. **Ч. Силарат** прави преглед на съществуваща литература и проучва дали уроците по пиано могат да се превърнат в потенциален инструмент за насърчаване на развитието при деца с аутизъм. [Silarat, 2021] **Н. Нел**, преподавател по пиано в ЮАР, в екип с **Фр. дьо Вилие** и **Д. Грисел**, както и **В. Димитрова**, Канада, изследват адаптирането на методи за обучение по музика на деца, диагностицирани с разстройства от аутистичния спектър. [Nell, 2019] [Nell, et al., 2023] [Dimitrova, 2022]

По теми, свързани с музикално и клавирно обучение на деца с двигателни и умствени затруднения работят и отделни педагози в Русия, които споделят практически опит, трудности, резултати: **О. Прохорова** публикува Метод за клавирно обучение на лица с лека и средна степен на умствена изостаналост. [Прохорова, 2009]; **Н. Федосова** в провежда педагогически експеримент с Московско училище в течение на няколко месеца и оформя извода, че обучението по пиано може да бъде успешен метод в развитието на фината моторика при деца с ДЦП [Федосова, 2016]; В статията на **И. Корольова** е представен опит в работата със студент с нарушена функция на опорно-двигателния апарат в клас по пиано; [Королева, 2016]. Подобен подход имат: **А. Баранникова** и **Т. Карачарова** – те виждат в занятията по пиано с деца-аутисти възможност за развитие на техните комуникативни способности [Баранникова, Карачарова, 2018]; **И. Евтушенко** подчертава регулативната функция на музиката върху децата с умствени затруднения при правилно подбрани музикални произведения, които имат конкретно емоционално въздействие. [Евтушенко, 2013]. **Н. Каминская** и **Е. Узкая** обобщават

проблематиката в сферата на допълнително образование за деца със специални потребности в Русия. [Каминская, Узкая, 2008, с.75-80]

1.2. Публикации и примери за решения, обединяващи знания и технологии от различни области.

Дж. Хамзелоу ни запознава с най-нови научни изследвания върху човешкия мозък и начините, по които той реагира при възприемане на музика. [Hamzelou, 2015] Тя цитира научен експеримент, проведен от **И. Бурунат** и нейни колеги във Финландия. [Burunat, et al., 2015] **Д. Япарова** и **Р. Чурагулов** поставят въпроса за неудобството на Брайловото нотно писмо при обучение на пианисти. Те разглеждат комплекс от алтернативни варианти за обучение на основата на **съвременни технически средства**. [Япарова, Чурагулов, 2017] Изследователският екип **Т. Блуменщайн, В. Турова, А. Алвес-Пинто и Р. Лампе** от Германия представя разработена и тествана сензомоторна система, която улеснява обучението по пиано. [Blumenstein, et al., 2016] Екип от учени в областта на неврофизиологията, общата медицина и музиката от Южна Флорида и Чешката република – **Е. Худак, Дж. Бугос, Р. Андел, Дж. Листер, Минг Джи и Дж. Едуардс** виждат в обучението по пиано възможност за превенция на деменция и леки когнитивни увреждания, както и за подобряване на познанието. [Hudak, et al., 2019] **М. Кано и Р. Санчес-Ибора**, Испания, акцентират върху използването на информационни и комуникационни технологии (ИКТ) за улесняване и подобряване на обучението при хора със СОП. [Cano, Sanchez, 2015] **Ч. Демирай и Я. Дюрак** от Турция представят ефекта от използване на специално конструиран уред РІУАР в обучението по пиано на деца с РАС, предназначен за поддържане и правилно формиране на позициите на ръцете по здравословен, ефективен и безопасен начин. [Demiray, Durak, 2022].

Екип, съставен от **Мария и Марина Буци, Г. Паолини, К. Сенете, М. Параторе** проектират достъпно уеб приложение Suoniamo за преподаване на пиано на ученици с аутизъм. То предоставя обучителни модули за четене, идентифициране и интерпретиране на нотен текст върху виртуална клавиатура на пиано. [Buzzi, et al., 2019]

1.3. Нови научни области, свързани с обучение на лица със СОП.

Мултидисциплинарният подход намира приложение в някои сравнително **нови научни направления - артпедагогика и арттерапия** (в конкретния случай – музикотерапия). Включването на

автори от тези направления в настоящия труд е наложително поради тяхната насоченост към деца и възрастни с когнитивни затруднения.

1.3.1. Артпедагогика (АП). Сравнително нов отрасъл на педагогическата наука, възникнал около средата на 20-ти век, изучава закономерно-стите на възпитанието, обучението и развитието на човека посредством изкуство. Приложната или практическа АП е педагогически процес, насочен към подпомагане развитието на деца със специфични потребности.

През последните 20 години АП е особено актуална в Русия. Колектив от автори **Е. Медведева, И. Левченко, Л. Комисарова и Т. Доброволска** създават първото по рода си научно пособие „*Артпедагогика и арттерапия в специалното образование*“. [Медведева, et al., 2001] Според **Г. Скокова и Св. Михеева** Същността на артпедагогическите технологии е в използване на изкуството като начин за постигане на най-различни цели: възпитание, развитие, самореализация и социализация на подрастващите [Кузнецова, 2012], емоционално развитие, съхранение на психиката и опазване на психичното здраве [Анисимов, 2003], развитие на когнитивните способности, творческа реализация на личността, безконфликтно навлизане в действителността на обществото. [Марчева, 2016]

Методики на немски и канадски артпедагози използват **изкуството като движеща сила за промяна на самото преподаване и насищането му с повече творчески и практически подходи**, което е централна идея и на настоящия труд. [Art Pedagogy, Burg Giebichenstein University of Art and Design, Halle, Germany, 2023] [Pearse, et al., 2011]

1.3.2. Музикотерапия (МТ). В настоящия труд се отделя внимание на МТ като един от главните видове арттерапия. Споменават се отделни автори, чиито възгледи имат отношение към темата на настоящия труд: според **Х. Декер-Фойхт**, инструменталната импровизация в МТ е творческа игра, която позволява да се проникне в структурата на преживяванията и поведението на човека. [Decker-Voigt, 1991] **А. Барксдейл и У. Андерсън** смятат, че чрез МТ могат да се постигнат положителни промени в психологическото, физическото, когнитивното или социалното функциониране на хората със здравословни или образователни проблеми. [Barksdale, 2003] [Anderson, 1977].

Руски учени акцентират върху връзката между МТ и педагогика. Активен принос в тази посока имат: **А. Ключев**, който обобщава руски

и чуждестранен опит за използване на МТ техники в учебния процес. [Клюев, 2008]; **Г. Праслова** - застъпва тезата, че инструменталното музициране е свързано преди всичко с активната двигателна реакция на човека към музиката. [Праслова, 2008, С. 40-44]; **Т. Карачарова** - анализира проблемите на обучение с методите на МТ, предлага обучението на музикален инструмент (пиано) като алтернативен метод за работа с деца-аутисти. [Карачарова, 2016, с. 20-24]

1.4. Разработки, свързани с българския опит в разглежданата тема. Клавирните педагози в България пишат за необходимостта от промяна и по-голяма иновативност в подходите при клавирното обучение. **Ц. Андреева** изследва променените обществени условия в 21-ви век и очертава необходимостта от осъвременяване на клавирната педагогика. [Андреева 2008, 2010] Новаторски поглед към клавирното изкуство и педагогика представя **Сн. Симеонова** в своята книга „Пианото и пианиста“. [Симеонова, 2016]

Макар научно-изследователската литература за обучение на хора със СОП в България да не е обемна, българската педагогика прави стъпки в тази посока. **Ж. Кацарова** споделя опит с незрящи студенти, изучаващи пиано. Тя разкрива ролята на компенсаторните механизми като важен фактор в това обучение и подчертава значението на новите технологии. [Кацарова, 2016] В Академията за музикално, танцово и изобразително изкуство – Пловдив съществуват примери за успешно завършили незрящи студенти – **П. Цеков** и **Д. Делкинова**. В своите дипломни работи те разглеждат проблеми, свързани с музикалното обучение на незрящи. България е една от страните, в които методът DOLCE, създаден от Фр. Дорок навлиза чрез семинари, организирани от **Д. Дикова**, НМА „П. Владигеров“. [Dorocq, APTE, La Methode Dolce, 2017] и **д-р А. Генчева**, която смята, че свиренето на пиано изключително добре се отразява на хора с аутизъм и други психични разстройства. Използва се комплексното въздействие на пианото – звуково, чрез вибрации и дори чрез външен вид. [Йорданова, 2021] Българската пианистка **Г. Аргирова** основава в Лондон своята частна школа **London Music Box**, в която обучението на аутисти по пиано е широко застъпено. [London Music Box, посл. пос. 2024]

АП вече съществува като специалност в някои български университети. Отделни български учени разработват различни теми, свързани с АП и АТ. **П. Марчева** детайлно разглежда предмета, съдържанието, целите, функциите и принципите на АП, като очертава нейната насоченост към деца в риск, деца със СОП и към всички деца. [Марчева, 2013, 2015, 2016]

Според **Е. Иванова** основен в АП е интерактивният подход, а основни технологии - играта и педагогическата импровизация, които мотивират ученика и водят до ефективни резултати. [Иванова, 2015, 2018] Учени от Русенски университет „А. Кънчев“ правят класификация на децата със специални образователни потребности (СОП. Те изтъкват нарастващата роля на новите технологии в обучението. [Иванова А., Иванова Г., Денева К., 2015] Д-р **Т. Стоев** създава първия по рода си в България сборник „Музикотерапия“, който съдържа информация с енциклопедична насоченост. [Стоев, 2013] „Музико“ е музикален инструмент, създаден през 2022 г. основно за деца с увреждания от визуалната артистка Полина Герасимова, която работи в екип с инженери. Уникалната му архитектура и технологичните решения, които трансформират звука в светлина, са разработени специално за глухи и незрящи деца. [Музико, 2022]

ИЗВОДИ:

1. Повечето от изследваните статии и трудове са писани след 2000 г. След 2015 година се наблюдава увеличаване на интереса към темата за клавирно обучение на лица със СОП. В музикалните и педагогически среди това е отражение на приобщаващото образование и неговите идеи, конкретно насочени към музикално и клавирно обучение.
2. Малка част от изследваните статии и трудове са пряко свързани с темата за клавирно обучение на хора със СОП. От тях единици са учените, които описват свой опит в тази насока.
3. Съществува сериозен недостиг на теоретични и методични разработки, които да подпомогнат практикуващите в тази област.
4. Преподавателите по пиано на хора със СОП в света днес разчитат преди всичко на: своята специална подготовка (музикална и педагогическа), която всички те отчитат като недостатъчна при работа с ученици със СОП; своя практически опит в преподаването; по-разширена самоподготовка и търсене на помощ от други, съседни научни и практически области.
5. Необходим е мултидисциплинарен подход към темата за обучение по пиано на хора със СОП и обединяване на знания и умения от различни научни области: клавирна методика, музикална педагогика,

специална педагогика, психология, медицина, технологии, артпедагогика, музикотерапия.

6. В България изключително рядко се срещат публикации, свързани с новаторски подход към клавирното обучение и приложението му към хора със СОП (не повече от 5).

7. Темата за клавирно обучение при хора със СОП се коментира в научните среди отскоро (най-вече през последните 5-10 години) и се нуждае от сериозна разработка в бъдеще.

ГЛАВА 2. ОПИСАНИЕ НА ПЕДАГОГИЧЕСКИ ЕКСПЕРИМЕНТ

В настоящия дисертационен труд е описан педагогически експеримент, който обхваща периода 2007 – 2023 г., като най-интензивни са научните изследвания след 2018 г. Целевата група включва над 20 /двадесет/ деца и младежи със СОП. Периодът на обучение при всеки е различен - от няколко месеца до пет и повече години. Към момента на завършване на дисертацията активно работя с 8 ученици и студенти със СОП – 4 незрящи и 4 с умствени и двигателни трудности и/или дефицит на внимание.

При отчитане на периода на обучение на деца и младежи с различен вид затруднения трябва да се има предвид, че някои от тях имат съпътстващи заболявания и нарушения, които възпрепятстват системното обучение, независимо от желанието на учителя и ученика. Именно комплексът от дефицити, които налагат по-специфичен начин на преподаване, формира специалните образователни потребности при разглежданата целева група.

2.1. Специални образователни потребности (СОП)

Понятието СОП обхваща широк диапазон различни нарушения, като акцентът се поставя върху образователните нужди на децата и педагогическия аспект на въздействие. СОП могат да имат деца, които срещат различни затруднения в обучението си поради: **сензорни увреждания** (нарушено зрение или увреден слух); **физически увреждания**; **умствена изостаналост**; **говорни (речеви), емоционални или поведенчески нарушения**; **затруднения в общуването и комуникацията**; **хронични заболявания**, които водят до СОП; **множествени увреждания**.

Обществото признава и гарантира със закони и държавни стандарти тяхното право на образование и развитие, но в настоящия момент съществува дефицит в някои педагогически отрасли, обезпечавачи

процеса на обучение при хора със СОП. Това се отнася и за клавиричната методика като част от музикалната педагогика. Разгледаните в Литературния обзор на настоящия труд документи в световен и национален мащаб очертават най-общо специалните образователни потребности. По-детайлна информация може да се черпи от медицинска и педагогическа литература. [Лефтерова, Атанасова, Тричков, 2016]

Желателно е всеки клавиричен педагог, който има в класа си ученици със СОП, да е запознат с медицинската диагноза (ако има такава), с характера на уврежданията, нарушенията или здравословните проблеми, които дават основание даден ученик да бъде категоризиран като дете или младеж със специални образователни потребности. Информация за заболявания и нарушения, водещи до отклонения в развитието и познавателните възможности на учениците, се съдържа в „Международната статистическа класификация на болестите и проблемите, свързани със здравето“ на Световна здравна организация [МКБ-10, 2003]. Базисни указания за различни случаи на СОП се съдържат в учебници, трудове и статии по специална педагогика. Недостатъчната информираност на преподавателя удължава пътя на обучение и забавя резултатите. Достатъчно е информацията за всеки ученик да е обобщена, кратка и насочена към конкретния случай. Целта е да се предвидят някои от очакваните трудности и нюанси в рамките на заболяването/увреждането/нарушението.

2.2. Методически подходи в педагогическия експеримент.

Всички ученици със СОП имат нарушения, засягащи нервната система. При лицата със сетивни увреждания (незрящи, слабовиждащи и тежкочуващи) е засегната периферната нервна система. При втората разглеждана от мен група – с умствени и двигателни затруднения – е засегната централната нервна система, мозъка. И в двете групи възникват познавателни трудности, но докато в първата група е затруднено възприемането на даден вид информация – зрителна или слухова, във втората група е затруднено обработването на тази информация от мозъка и превръщането ѝ в емоционална реакция, тоест в движение. Отчитайки тези фактори, съм се стремяла постепенно да разработвам новаторски подходи, подобряващи подаването и обработването на информация в процеса на клавирно обучение. Методът „проба и грешка“ е неизбежен в подобен

педагогически и методически експеримент, който няма сериозна предистория и достатъчно аналогични практики, на които да се опрем.

Развитието на научното изследване може да бъде представено в следната схема: **практическо действие – рефлексия, анализ на резултатите – корекция на подхода до постигане на следващо ниво на умение.** Придържайки се към тази последователност, се стига до:

- използване на вербални обяснения при незрящите ученици;
- използване на визуални похвати при тежкочуващите ученици;
- използване на повече невербални похвати при учениците с умствени и двигателни затруднения;
- включване на импровизация в урока по пиано, особено при ученици с трудна концентрация;
- смяна на различни дейности - пеене, ритмуване, тренировки за музикалния слух, свирене с ръчни звънчета в ансамбъл и др.

Всичко това осигурява атмосфера на свобода и намалява стреса и напрежението.

Освен познаването и прилагането на утвърдената клавирна методика, е наложително използването на интуиция, творчески подход, нестандартно мислене и психологически усет.

Нотни и други примери, илюстриращи някои индивидуални методически адаптации спрямо даден ученик със СОП, прилагам по-нататък в следващите глави.

Преподаването на ученици със СОП има многоизмерен социален ефект. За някои от тях музиката е една от възможностите за професионална реализация, за други е извор на по-голяма увереност в своите възможности, въпреки затрудненията. За трети има терапевтичен ефект – подобрява говора, координацията, когнитивните процеси. В процеса на обучението по пиано децата и младежите със СОП стават част от едно голямо семейство, каквото е класът по пиано. Придобиват нови приятели, а също така дават шанс на останалите да ги опознават. За преподавателя те са сфера на опит, която обогатява личностните му качества – търпение, емпатия, интелигентност, както и професионалните му умения с нови методи, водещи до успех при всички останали ученици.

Важно значение в клавирното обучение на ученици със СОП има репертоарът. Той трябва да бъде подбран по такъв начин, че постепенно, но не твърде бавно, да осигури напредък и развитие на двигателните сръчности. Ученикът участва в избора на пиеса за изучаване измежду няколко варианта, подходящи за дадения етап на обучение и съобразени с неговото усещане и особености.

Количеството нови знания и умения са внимателно дозирани, за да се избегне излишен стрес. Прилага се адаптация на някои елементи – пръстовка, опростяване на акорди, улесняване на отделна партия – с оглед на индивидуалните особености и затруднения на ученика. За целта използвам компютърна програма и принтер. Не са изключени разумни компромиси - с пръстовката, със степента на трудност, дори с постановката.

Някои от предлаганите в настоящия труд методически подходи са представени нагледно в Аудио помагало „Пиано Арт“ – начален учебник по пиано за незрящи, създаден през 2021 г. по държавен проект. Това помагало е илюстрация за използването на съвременни технологии в обучението по пиано на ученици със СОП – в случая аудио записи на уроци и пиеси за изучаване. Освен записите – видео и аудио, важна технологична предпоставка за успех е наличието на компютърни програми за нотопис. Съдържанието на помагалото е представено в Глава 5 на дисертацията.

2.3. Описание на целевата група, с която е проведен педагогическият експеримент - от етични и законови съображения, вместо пълните имена на участниците в изследването са използвани инициали. Според характера на своите затруднения, те са представени в групи:

2.3.1. Ученици с увредено зрение

2.3.2. Ученици с увреден слух

2.3.3. Ученици с умствени и двигателни затруднения. Това е най-многобройната, но и най-разнородната група в описания практически опит. Индивидуалният фактор е първостепенен при тези обучаеми, които по-трудно се поддават на класификация. Все пак можем да посочим някои по-често срещани се подгрупи: с разстройства от аутистичния спектър (РАС); с детска церебрална парализа (ДЦП); със синдром на Даун; с генетични или биохимични изменения, водещи до нарушена функция на мозъка.

При всички тях се наблюдават отклонения във функционирането на мозъка, което води до умствени и двигателни затруднения, както и до проблеми с концентрацията. Систематизирана информация за всеки участник в педагогическия експеримент е представена в Приложение 1 – таблица на дисертационния труд.

ИЗВОДИ:

1. Учениците със СОП са твърде различни, но могат да бъдат причислени към две основни групи:
 - със сензорни нарушения – затруднения при възприемане на информация в процеса на обучение;
 - с умствени и двигателни затруднения – затруднения не толкова и не само при възприемане на информация, но най-вече в нейното практическо усвояване и приложение.
2. Моят педагогически опит показва, че обучението по пиано при лица със СОП е възможно и води до постигане на резултати, ако е съобразено със затрудненията и силните страни на обучаемия.
3. Необходими са поне шест месеца за изграждане на основа за по-нататъшно обучение на лица със СОП. Това е срокът, в който се проявяват положителни промени в когнитивен и практически план.

ГЛАВА 3. КЛАВИРНО ОБУЧЕНИЕ НА ЛИЦА СЪС СПЕЦИАЛНИ ОБРАЗОВАТЕЛНИ ПОТРЕБНОСТИ – ПРОЦЕС НА ИНТЕРАКТИВНО ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ

Процесът на клавирно обучение включва три основни елемента: **ученик** (обучаем), музикален инструмент **пиано**, клавирен **педагог**. При обучение по пиано на лица със СОП е наложително тези елементи да бъдат разглеждани по нов начин, с отчитане на специфичните възможности и затруднения на учениците.

3.1. Специфика на целевата група „ученици по пиано със СОП“.

3.1.1. Лицата със СОП като ученици по пиано.

Според типа проблеми, които биват преодолявани, учениците по пиано със СОП могат да бъдат разпределени в **две подгрупи**:

- **със сензорни нарушения – зрителни и слухови;**
- **с умствени и двигателни нарушения.**

При работа с първата подгрупа съществуват затруднения във възприемането на информация, поради липсващи или увредени сетива – слух, зрение. Проблематиката при втората подгрупа е свързана с трудности в усвояването и прилагането на възприетата информация. Важна особеност при учениците със СОП е, че различните увреждания пораждаат задръжки в цялостното психическо и физическо развитие на индивида или т. нар. **вторични отклонения**, които са разглеждани за всяка група отделно. Въпреки своите затруднения, обучаемите

със СОП проявяват музикални способности и са мотивирани за постигане на резултати. Те постигат реален напредък, но при адаптиран, гъвкаво организиран процес на обучение и подходящи похвати на взаимодействие между ученик и преподавател.

В Глава 3 се разглеждат специфични особености на учениците със СОП, които клавирият педагог трябва да има предвид в процеса на обучение: структурата на тялото, стойка пред пианото, влияние на уврежданията върху крайниците и мускулатурата, необходимостта от похвати за невербална комуникация, както и от специфични начини за поднасяне на информация поради сензорни нарушения. Изтъкват се някои допустими компромиси със строгите методически изисквания. Преодоляването на всяка трудност е скок в психическата, емоционална и умствена нагласа на свирещия със СОП.

3.1.2. Значение на клавирият обучение за развитието на хора със СОП в интелектуално, психо-емоционално, физическо (двигателно) и социо-културно направление. Застъпва се многоаспектният характер на обучението по пиано за:

Интелектуалното развитие, свързано с активизиране и синхронизиране на мозъка в процеса на свирене чрез симетрична работа на двете ръце. Наблюдава се подобряване на говора и комуникацията.

Двигателно развитие, засягащо фината моторика (двете ръце и десетте пръста). Подобряване на движенията от гледна точка на активност, бързина, ритъм. Усещането за успешна двигателна активност се фиксира посредством изграждането на невронни връзки. Стимулира се речевият процес. Действията на ръцете стават по-точни и синхронизирани.

Психо-емоционално развитие - успешен диагностичен механизъм за успех в урока по пиано. Свиренето на пиано и слушането на клавирна музика имат терапевтичен ефект. Постига се промяна в двигателните реакции и психиката, кръвообръщението и дишането. Ролята и отговорността на педагога за създаване на благоприятна психологическа атмосфера е първостепенна.

Социо-културен напредък - музицирането е един от възможните начини за самоидентификация и себеизразяване на хора с особености. Уроците по пиано са подходящ метод ученикът да бъде „изведен“ от тесните рамки, наложени от етикета на обществото, и да намери нови форми на развитие, социални контакти и дори публични изяви. Това развива положителната нагласа на такъв ученик към самия себе си и към обучението, което е постижимо, независимо от ограниченията.

3.2. Пианото - специфика и предимства в обучението на хора със СОП. От гледна точка на клавирната методика обучението по пиано е процес, който води до овладяване на инструмента и, в най-добрия случай, до музициране на сцена. В настоящия труд пианото и клавирното обучение се разглеждат като средство за решаване на по-широк спектър проблеми и задачи – художествени, музикални, психологически, познавателни, терапевтични и социални.

3.2.1. Технически особености на пианото, благоприятстващи обучението на ученици със СОП. Акцентира се върху характеристики на пианото, които улесняват овладяването му от хора с различни затруднения – устройство на клавиатурата, начин на звукоизвличане, поза на пианиста, звуковибрационно въздействие, тактилна връзка на свирещия с инструмента и др. Огромните възможности на пианото за въздействие върху човека тепърва ще бъдат детайлно проучвани и описвани.

3.2.2. Пианото от гледна точка на различни групи ученици със СОП. Тук спецификата на инструмента пиано е представена през призмата на ученици с различни увреждания и затруднения:

3.2.2.1. Незрящи и слабовиждащи

3.2.2.2. Тежкочуващи

3.2.2.3. С умствени и двигателни затруднения

3.2.2.4. С комуникативни нарушения, в това число разстройства от аутистичния спектър (РАС)

3.3. Формиране на компенсаторни механизми в процеса на обучение по пиано на лица със СОП – подход, методи, резултати.

Образование и развитие на учениците със СОП могат да се реализират само в конкретен педагогически контекст, ако съществуват разработени **начини за компенсация на техните затруднения.**

3.3.1. Компенсаторни механизми – определение и общи насоки.

Разглежда се преодоляването на специфичните трудности, продиктувани от различни видове нарушения и увреждания, което се осъществява посредством т. нар. **компенсаторни механизми.** Постигането на определен резултат в обучението чрез използване на налични сетива или възможности на организма показва, че е налице **компенсация.**

Акцентира се върху конкретни начини за подкрепа и стимулиране на индивида със СОП чрез външни фактори. Изграждането на компенсаторни механизми не е спонтанен, а напълно систематичен процес, в който първостепенна роля играе педагогът, притежаващ определени

качества. Музикално-педагогическият подход остава базисен, но е наложително да се използват повече **невербални методи** и гъвкаво да се преминава от вербални към невербални методи.

3.3.2. Методи за компенсация на липсващи сетива или увреждания в процеса на клавирно обучение – разгледани са за всяка група и са представени в таблицата от Приложение 1 към дисертацията.

Незрящите и слабовиждащи ученици компенсират чрез активизиране на слуха, тактилните усещания и паметта. При тях вербалните методи са приложими и дори необходими. Аудиозаписите заместват нотния текст и учебниците. Някои от тях използват Брайл.

При **тежкочуващите** ученици илюстрирането на учебния процес е визуално. Учителят е пред погледа им и показва с движения, посочване или докосване. Всичко, свързано с нотния текст, се пояснява визуално с описания, съпътстващи нотите.

Учениците с умствени и двигателни затруднения разчитат на подкрепата на педагога в течение на урока. Паметта е основен компенсаторен фактор. Запомнянето на нови знания и движения става бавно, като трайността на запаменените знания във времето е различна, в зависимост от нарушенията. Използват се малко на брой, но довеждащи до резултат похвати.

3.3.2.1. Подбор на подходящ репертоар.

Правилният подбор на музиката в урока е най-важният компенсиращ фактор от музикално-педагогическа гледна точка. Първостепенни при избора на изучавани мелодии и пиеси са: внимателно преценена трудност, личностните характеристики и желания на ученика, както и търсеното педагогическо, емоционално и дори терапевтично въздействие. Във всеки конкретен случай използваната музика може да бъде различна, но винаги съобразена с особеностите на ученика.

3.3.2.2. Четири-стъпкова схема за овладяване на нотен текст с преход от говорене към пеене и свирене.

Разработената от мен 4-стъпкова схема за овладяване на нотен текст обединява двата вида синтаксис – лингвистичен и музикален – и е илюстрация за тяхното преливане с цел по-лесно усвояване на музикалната знакова система и прилагането ѝ на практика в процеса на свирене и пеене:

I стъпка – бавно четене на нотен текст

II стъпка – четене на нотния текст с тактуване, в ритъм

III стъпка – пеене на нотния текст с тактуване

IV стъпка – изпълнение на пианото с пеене на нотния текст

При изпълнението на описаните 4 стъпки концентрацията на ученика нараства постепенно, плавно. По-подробно описание на 4-те стъпки се среща в следващите глави на дисертацията.

3.3.2.3. Ансамбловото свирене – основен компенсаторен механизъм в урока по пиано.

Базови при клавирно обучение на ученици със СОП са интерактивните методи, основаващи се на взаимодействие между преподавател и ученик. Най-ефективното решение е преподавателят да музицира заедно с ученика, като му внушава звукови образи и движения. Съвместното свирене се прилага в два основни варианта - на едно или на две пиана - и е един от най-успешните методи за плавно, естествено и бързо въвеждане на ученика със СОП в метричните, ритмични и динамични изразителни възможности на музиката. По този начин у ученика се оформя и затвърждава усещането за безрезервна подкрепа.

Видът общуване се променя и предразполага ученика за по-активно отношение към обучението – взаимодействие. Клавирният ансамбъл в занятията по пиано е приложим и между двама ученици, като единият от тях може да бъде и без увреждания.

Примери за ансамбловото свирене на едно пиано с тежкочуващ ученик и на две пиана с ученик с нарушена концентрация и дефицит на внимание.

3.3.2.4. Артпедагогически похвати. Разгледаният в точка 3.3.2.3. метод на ансамбловото музициране много напомня играта като дейност и разкрива необходимостта от интегриране на артпедагогически похвати. Спомагателен метод, който развива разнообразни качества и умения при учениците със СОП, е груповото изпълнение. За целта са подходящи ръчните звънчета с определена височина на тона. Колективното изпълнение развива координацията на двете ръце,

музикалният слух, в частност полифоничния и хармоничен слух при дву- или три-гласно изпълнение, музикалната памет, метроритмичния усет, чувството, че си част от общност. Налице са първите стъпки към ансамблово свирене и екипна работа.

3.3.2.5. Използване на технически средства за създаване на компенсаторни фактори.

При обучението на хора със СОП техническите средства имат първостепенно значение - те не само подпомагат учениците в постигането на резултати и напредък, но улесняват работата на педагога, допълвайки неговите усилия.

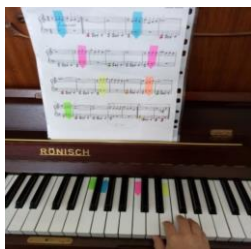
В работата с незрящи важен компенсаторен фактор са **аудио записите**. Всички устройства и компютърни програми с възможности за записване и възпроизвеждане на звук са приложими. При обучение на тежкочуващи се използват **видеозаписи** – направени от учителя или взети по негова препоръка от интернет пространството.

Необходимо е преподавателят по пиано на ученици със СОП да владее поне една **компютърна програма за нотопис**. Използването на софтуер разкрива разнообразни възможности за адаптиране на учебния материал спрямо затрудненията на конкретен ученик, както и за трансформиране на звучащ откъс в текст или на текст в звучащ откъс. Използва се и от незрящи хора чрез прилагане на клавишни комбинации.

3.3.2.6. Цветната визуализация - ефективен компенсиращ фактор в уроците по пиано.

С помощта на цветни маркери и стикери е възможно ярко и бързо отбелязване на места в нотния текст и върху клавишите на пианото. Използването на цветни игри като «Музикална пица» стимулира възприемането и усвояването на нова информация.

По-детайлно описание на конкретни случаи за прилагане на изброените компенсаторни методи в уроците по пиано се срещат и в следващите глави на дисертационния труд.

Пример за маркиране с цветни стикери на ключови ноти и тяхното местоположение върху клавиатурата.

3.4. Клавирният педагог на ученици със СОП – мотивация, познания, умения. В съвременната музикална педагогика съществува сериозен дефицит по отношение клавирното обучение на лица/деца със СОП. Педагозите, които се заемат с подобна задача, са единици. Обучавайки ученици със затруднения, преподавателят се изправя пред предизвикателства, които не би имал или не би забелязал в рутинната преподавателска работа с ученици без затруднения. Това го стимулира към сериозна професионална еволюция. Работата с ученици със СОП е нова крачка към професионализъм и хуманизъм в изкуството на преподаването и педагогическата наука.

ИЗВОДИ:

1. Обучение по пиано на лица със СОП е напълно възможно при условие, че клавирната методика бъде адаптирана и комбинирана с похвати от други научни области като артпедагогика и музикотерапия.
2. Адаптацията на използваните методи отчита дефицитите и силните страни на обучаемите със СОП и цели формиране на механизми, които компенсират нарушенията.
3. Практиката показва, че една част от учениците със СОП достигат до професионално обучение в средни и висши учебни заведения, а други просто се радват на музиката и на възможността да общуват с нея, да изразяват себе си чрез свиренето на пиано и да бъдат част от общност, която ги приема като равни и значими. И едните, и другите допринасят за сътворяване на нов подход в клавирната методика, обогатен с похвати от артпедагогиката и арттерапията.
4. Пианото като музикален инструмент има редица предимства, улесняващи учениците със СОП. То е част от интерактивен процес на преподаване, в който ансамбловото свирене е не само още една различна форма на музициране, а основен метод за по-бързо постигане на резултати, основен фактор за компенсиране на различни затруднения.
5. Преподавателят по пиано на обучаеми със затруднения изгражда комплекс от качества, знания и умения, позволяващи му да формира свой собствен стил на преподаване. Опитът с ученици със СОП обогатява неговите методи и може да бъде оценяван като развитие на клавирната методика в цялост.

ГЛАВА 4. ОБУЧЕНИЕ ПО ПИАНО НА УЧЕНИЦИ СЪС СЕНЗОРНИ УВРЕЖДАНЯ

Разглеждането на ученици с увредено зрение или слух в една и съща глава на настоящия труд е продиктувано от сходната проблематика при наличие на сензорни нарушения – търсене на способи за възприемане на информацията от ученика, така че да бъде осмислена и приложена на практика. Това става чрез формиране на компенсаторни фактори и механизми, заместващи липсващите сетива.

4.1. Незрящи и слабовиждащи ученици.

4.1.1. Характеристики:

Увредено зрение – липсващо при незрящите, силно намалено при слабовиждащите.

Вторични отклонения - намалена пространствена ориентация и двигателна активност.

Потенциал за формиране на компенсаторни механизми и провеждане на обучение: слух, тактилни усещания (осезание), говор, памет, аналитична работа на ума.

Пианото е идеалният инструмент за незрящи – стабилно разположен в пространството, с логично подредена клавиатура и сравнително лесно звукоизвличане. Белите и черните клавиши са с различна дължина и се разпознават тактилно, чрез докосване. Седящата поза улеснява незрящия ученик и пианист.

4.1.2. Начален етап на обучение при незрящи и слабовиждащи.

Този етап обикновено трае около шест месеца. Може да се твърди, че след края на първата учебна година учениците със зрителни проблеми „настигат“ останалите. Първите музикално-слухови впечатления се оформят с помощта на игри, свързани със запаметяване на мелодии.

Запознаването с клавиатурата при незрящите ученици става чрез развитие на тактилните усещания и по слух - за подредбата на клавишите и за октавовите групи. Различните регистри на пианото могат да бъдат сравнени със звуци от околния свят. Раздалечаването на двете ръце до двата края на клавиатурата и бавното им събиране е начин за лесно откриване на първа октава в средата.

Позиционирането на ръцете върху клавиатурата. Използват се групите от по два и три черни клавиша за определяне позициите на 1-ви пръст съответно върху *do* и *fa*. Преминаването към следващата позиция може да се извърши чрез замяна на 4-ти или 5-ти с 1-ви пръст. За да се постигне бърза смяна на позицията и подготовка за

изпълнение на по-големи скокове в мелодията, учителят предлага упражнения и тренировъчни игри, например:

Пример: Упражнение за позициониране на дясна ръка и за смяна на позицията.

Звукоизвличане. При разучаването на музикални мелодии се обръща внимание върху значението на стойката на тялото, постановката на ръката и на пръстите за получаване на дълбок, чист, звучен тон. Преподавателят може да покаже какъв трябва да бъде натискът върху клавишите, като „изсвири“ дадена мелодия върху тялото на ученика с необходимия натиск и дълбочина; или чрез промяна на стойката и постановката на ученика демонстрира как това влияе върху звученето на музиката. Паралелно с това се овладява **артикулацията** като основно изразно средство. Свиренето на позиция се свързва естествено с шрихите легато и стакато „от пръсти“ – ръката стои близо до клавиатурата, а пръстите отскачат от клавишите. За усвояване на вертикалното повдигане и спускане на ръката при нон легато е необходимо повече време и педагогическа подкрепа.

Използването на правилни комбинации от пръсти е решаващ фактор при незрящите ученици. Точната **апликатура** дава сигурност в намирането на нужните клавиши и гарантира стабилност на изпълнението. При създаване на аудиозаписи за незрящи с учебна цел, се правят отделни записи за апликатура – един за лява ръка и един за дясна ръка. Учителят бавно пее мелодията, но вместо тонови имена произнася номерата на пръстите.

Нотното огромяване при незрящите е косвено. Свързано е с постепенно изграждане на звуко-височинни слухови представи, понятие за наименованията и подредбата на музикалните тонове - с помощта на преподавателя, чрез преки демонстрации в течение на урока или чрез аудиозаписи, подпомагащи самоподготовката.

4.1.3. Работа върху метроритмични проблеми при незрящи ученици. Изтъква се ролята на преподавателя, който чрез вербални обяснения за нотни стойности, паузи и ритмични групи, чрез подбор на подходящи упражнения и пиеси, както и чрез интерактивния метод на ансамбловото свирене насочва незрящия ученик към разбиране на метроритмичната структура в музиката.

4.1.4. Репертоар и преодоляване на технически проблеми при незрящите ученици. Посредством добре подбран учебен материал, на основата на конкретна музикална тъкан, незрящият ученик развива различни пианистични качества, но също така запомня теоретичните особеностите на музиката. В настоящият труд се разглеждат упражнения и похвати за по-плавно преодоляване на технически трудности, свързани с липсата на зрение. Учителят е главен източник на информацията относно различните музикални епохи и стилове. Включването на разнообразна музика, в това число джаз и други съвременни пиеси би помогнало на незрящия ученик да изгради разширена представа за музиката. Напълно неподходящи за незрящи са творбите, които съдържат нетрадиционни техники на свирене (например върху струните) или изискващи визуални възприятия и активни действия извън клавиатурата.

4.1.5. Компенсаторни методи при незрящи и слабовиждащи ученици по пиано. Акцентира се върху слуха, паметта и тактилните усещания като първостепенни фактори за компенсация на липсващото или намалено зрение. Изтъкват се предимствата и недостатъците на Брайловото нотно писмо и нарастващата роля през последните десетилетия на **техническите средства** за подкрепа на клавирното обучение при ученици с увредено зрение. Описани са подробно аудио методи на обучение с помощта на записи (на телефон, диктофон, компютър), направени от учителя; използване на компютърни програми за нотопис, които имат опция за прозвучаване на написания нотен текст и широки възможности за адаптиране на изучаваните материали. Най-важният компенсаторен фактор е преподавателят по пиано.

4.1.6. Ансамблово свирене с незрящи и слабовиждащи ученици. Практикува се както на едно, така и на две пиана - не само като форма на музициране с цел художествено изпълнение на клавирни дуети, но и като основен метод за обучение при хората със зрителни проблеми. Това е един от механизмите за демонстрация в урока по пиано и изграждане на музикално-слухови представи.

4.1.7. Концертно изпълнение при незрящи и слабовиждащи ученици по пиано. Финалният етап на работата върху солови пиеси или клавирни дуети предполага концертно изпълнение. В дисертационния труд се разглеждат методите за подкрепа на незрящи при изява пред публика.

4.2.ТЕЖКОЧУВАЩИ УЧЕНИЦИ

4.2.1. Характеристики:

Намален слух - няма напълно глухи хора. В повечето от случаите съществува процент остатъчен слух. Дори когато този процент е малък, обучение е възможно.

Вторични отклонения - нарушен говор – пряко следствие от влошеното слухово възприемане на звуците отвън, както и на собствения глас.

Потенциал за формиране на компенсаторни механизми и провеждане на обучение - зрение, визуална памет, мануална сръчност.

В т. 4.2. се разглеждат детайлно особеностите на тежкочувашите ученици в процеса на клавирно обучение и подходите на преподавателя за установяване на комуникация и намиране на ефективни обучителни технологии. Изтъква се ролята на визуалния контакт „лице в лице“, ясната дикция с отчетливи движения на устните и лицевите мускули, както и езика на тялото - жестове, движения, посоки, знаци.

Не се изключва слухът, макар и намален, като средство за комуникация с преподавателя и с музикалния инструмент пиано. Изтъква се важноста на техническите средства, които подпомагат обмена на информация и процеса на клавирно обучение, както и отговорната роля на преподавателя по пиано.

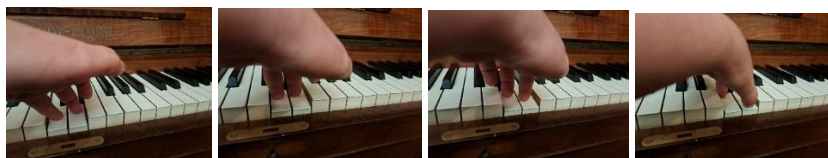
4.2.2. Начално клавирно обучение при тежкочувашащи ученици.

При запознаване с пианото и неговата клавиатура тежкочувашият ученик разчита както на остатъчния слух, така и на своите телесни усещания за вибрацията на инструмента. Подборът на музика е изключително важен. По-динамичната и активно звучаща музика бива възприета по-лесно. Запознаването с клавиатурата на пианото се извършва с помощта на нагледни материали. Добре е информацията за подредбата на тоновете и октавовите групи да бъде представена в писмен и илюстративен вид.

Разглежда се значението на правилната стойка и постановка за постигане на добро звукоизвличане. Описват се методи за получаване на по-плътен контакт с клавиатурата. Този контакт е основен източник на усещане за звук, тон, динамика. Мярката за приятна вибрация на тона се формира с течението на времето.

Отделя се внимание на постигането на **звуков баланс в пряка връзка с артикулацията**. Овладяването на щрихите става с многократни демонстрации и повторения. Отделните артикулационни

похвати се използват за запознаване на тежкочуващите ученици с **динамиката** като изразно средство в музиката. Предварително подготвени таблици с написаните основни динамични знаци могат да служи като помощно средство (Приложение 3). Детайлната пръстовка и фразировка улесняват този процес. Ръката се позиционира и ученикът е свободен да следи нотния текст, а не клавиатурата. Възможни са специални упражнения за усвояване и прилагане на легато, например учителят демонстрира нагледно свързването на всеки клавиш със следващия, като приканва ученика да следи с поглед предния край на клавишите, а след това ученикът се опитва да постигне застъпването на съседни клавиши и усеща в пръстите си натиска, необходим за плавно преминаване на ръката към всеки следващ клавиш.

Пример: Демонстрация за плавен преход между съседни клавиши в щрих легато.

Нотното ограмотяване е първостепенен фактор при тежкочуващите ученици. То протича в следния ред: визуално запознаване с нотен текст – възпроизвеждане на пианото – слухово възприятие, доколкото е възможно. Учителят поставя на пулта звукореда на пианото, създаден с компютърна програма за нотопис. Всяка допълнителна информация, която трябва да бъде усвоена, се добавя писмено. С едната ръка учителят показва нота от текста на изучаваното произведение, а с другата посочва същата нота в звукореда. След прочитане на нотния текст следва нова стъпка: с едната ръка учителят посочва нотите от изучаваната мелодия, а с другата ги свири на пианото. Този способ допринася за ориентацията на ученика върху клавиатурата. Следващата фаза е преход към практическо приложение на наученото: учителят посочва ноти, а ученикът се опитва да ги прочете в звукореда и да ги изсвири на пианото.

ЗВУКОРЕД НА ПИАНОТО

НОТНТЕ НА НОТЕН КЛЮЧ СОЛ (сопранов - за високи тонове) и нотен ключ ФА (басов - за ниски тонове)

Пример: Звукоред на пианото в четири октави.

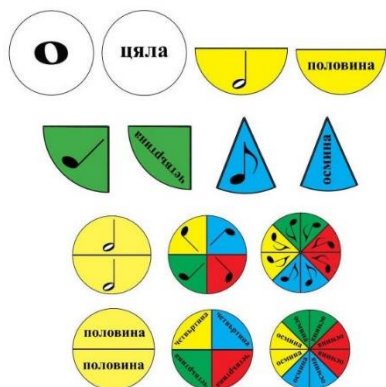
В процеса на изсвирване на мелодиите тежкочуващият формира слухови възприятия и представи за възходящо движение – надясно и низходящо движение – наляво на клавиатурата. В по-напреднал етап от работата върху дадена мелодия учителят, при грешка от страна на ученика, посочва с едната ръка сгрешения тон в текста, а с другата – същия тон в звукореда, както и съответния клавиш.

Апликатура. Паралелно с нотното огромяване протича създаването на навици за изпълнение с точна пръстовка, която се изписва детайлно с помощта на програми за нотопис или на ръка. Отправната точка трябва винаги да бъде във визуалната информация – нотен текст, таблици, посочване на правилния пръст, който предстои да свири и др.

4.2.3. Работа върху метроритъма при тежкочуващи ученици.

Запознаването с основните нотни стойности става бързо и лесно с играта „музикална пица“.

Пример: Цветна игра „Музикална пица“

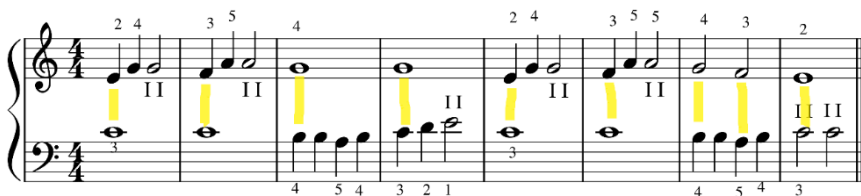
Щом нотният текст бъде разбран и овладян, незабавно се преминава към търсене на способности за ритмично свирене. Ритмичният усет при тежкочуващите ученици е пряко свързан с телесни усещания. За да почувстват **метрума** на разучаваното произведение, те се ориентират чрез **тактуване**, което могат да видят под формата на жестове или да усетят като вибрация върху пода, масата, пианото, тялото и др.

С подобни методи се формират и възприятията за **темпо**. Нотните

стойности, особено по-дългите от тях, се отбелязват с чертички, под самите ноти, показващи брой удари/времена.

В началото учителят подбира мелодии с еднакви, повтарящи се нотни стойности. Следва преход към по-сложен ритъм - точкувани ритмични групи, синкопи, лигатури, различни видове паузи и други ритмични предизвикателства. Възпитанието на метроритмичен усет у тежкочуващите помага за разбиране структурата на произведението, което е съставено от отделни модули – мотиви, фрази, полуизречения, изречения, дялове.

Създаването на навици за възприемане и изпълнение на многоглас се подпомага чрез ансамброво свирене. Изпълнението на леки мелодии с акомпанимент от учителя е първата стъпка към натрупване на слухови възприятия за хармония. В многогласни пиеси, адаптирани за тежкочуващи ученици, цветните маркери и стикери са основни средства за бързо онагледяване в нотния текст и върху клавиатурата:

Пример: Онагледяване на моментите на съвпадение между двете ръце.

4.2.4. Компенсаторни механизми при учениците с увреден слух.

По-горе е подчертана ролята на методите и средствата за **визуализация** в урока по пиано - нотни и словесни текстове, отпечатани на хартия и допълнени от преподавателя с маркери и стикери; файлове на електронен носител; цветни занимателни игри; използване на клавиатурата на пианото като нагледно средство; жестове, мимики, движения; електронни устройства – телефон, компютър, таблет; вербална комуникация - писмена – на хартия или на електронно устройство и устна – чрез жестове, мимики и бавно отчетливо изговаряне на текст. Аналогично с незрящите ученици, при които се използват аудиозаписи, тук са приложими **видеозаписи, създадени от преподавателя**. Добра страна на подобна технология е възможността за възприемане със слушалки и усиляване на звука.

Разпространен компенсаторен фактор е и слуховият апарат, но трябва да се има предвид, че той видоизменя звука.

4.2.5. Ансамбловото свирене при тежкочуващи ученици.

Най-подходящият вид ансамбъл при тежкочуващите ученици е на едно пиано поради близостта на учителя и възможността да използва широк набор от средства за комуникация и бързо посочване с ръка на клавиши и места в нотен текст, насочване на ръцете и дори на отделните пръсти на ученика, тактуване с крак или ръка, демонстрация на туше върху тялото на ученика, коригиране на стойката, постановката и др.

4.2.6. Подбор на репертоар при тежкочуващите ученици.

Практически няма ограничения за репертоара на учениците с увреден слух. Ръководещи са общите принципи на клавирната методика. Има, обаче, някои нюанси: пиесите не бива да са с такава трудност, че научаването им да е прекалено бавно; произведенията с ясно изразен ритмичен рисунок са по-подходящи за тежкочуващи ученици. В този смисъл, освен към класиката, се обръщаме и към по-съвременни стилове като джаз, рок, танцова и филмова музика.

4.2.7. Концертни изпълнения на тежкочуващите ученици.

Участията в концерти са мотивиращ фактор и неповторимо преживяване за учениците с увреден слух. Преподавателят може да подпомогне ученика, като му подскаже с жестове темпото и дори ритъма на началната фраза. Свиренето на клавирни дуети „учител-ученик“ също е сериозна подкрепа и е препоръчително при първите изяви пред публика.

ИЗВОДИ:

1. Незрящите и тежкочуващите ученици са ярка демонстрация на това колко е важно тялото на музиканта, неговите усещания, индикации, неговите движения като пряк израз на емоции.
2. Чрез подходящи компенсаторни фактори липсващото сетиво бива успешно заместено, особено ако няма увреждания на мозъка и не са засегнати познавателните процеси. При незрящите това са слух, памет, тактилни усещания, логично мислене, а при тежкочуващите - зрение, визуална памет, мануална сръчност. Въпреки затрудненията, слухът остава важен фактор при тежкочуващите ученици. Както при всички останали, преподавателят по пиано активно работи за неговото съхраняване, използване и усъвършенстване.
3. Правилният подбор на репертоар е изключително важен за мотивацията на ученика и неговия по-бърз напредък.

4. Ансамбловото свирене е основен метод в обучението на ученици със сензорни нарушения поради интерактивната намеса на преподавателя.

5. Технологичните иновации са ефективен компенсаторен фактор при ученици със сензорни нарушения. Те в известна степен заместват липсващото сетиво и подпомагат цялостния процес на осмисляне и обучение

6. Обучението на учениците със сензорни нарушения по пиано дава прекрасни резултати, но това става с повече педагогическа подкрепа и адаптация на материалите в урока.

ГЛАВА 5: ПИАНО АРТ – ПОМАГАЛО ЗА НЕЗРЯЩИ И СЛАБОВИЖДАЩИ

5.1. Описание.

Помагалото за незрящи и слабовиждащи „Пиано Арт“ е методическо пособие, разработено с подкрепата на Агенция за хората с увреждания – Република България. Представява своеобразен начален учебник по пиано в аудио формат. Може да бъде използвано от незрящи и слабовиждащи ученици в начална степен на клавирно обучение, както и от техните преподаватели. По тази причина, освен аудио материалите, в помагалото са включени и файлове за зрящи – нотни текстове и планове на уроци, които подкрепят работата на педагога и родителя.

При създаването на „Пиано Арт“ са приложени следните методи на преподаване: **вербални** (словесни обяснения) и **музикални** (пеене и свирене). Методическите единици – аудио уроци са създадени с помощта на технически средства – компютър, телефон, единичен и двоен микрофон, звукозаписни приложения, компютърна програма за нотопис Musescore. Помагалото съдържа два **основни раздела** – папки с файлове:

- **10 аудио урока по пиано за незрящи;**
- **пиеси и дуети за начинаещи незрящи пианисти.**

Всеки от десетте урока е оформен в отделна папка, чието съдържание е следното:

- **урок, записан в аудио формат;**
- **план на урока**, предназначен за зрящ преподавател/родител;
- **файл с нотния текст** на изучаваната в урока мелодия/пиеса/дует;

- **аудио файлове** към урока на изучавани мелодии/пиеси/дуети – продиктувани от автора или генерирани от компютърна програма Musescore.

Аудиоуроците в първия раздел включват начални теоретични знания за музиката и пианото, както и практически упражнения за овладяване на клавирни умения - на базата на конкретен нотен текст. Всички изучавани мелодии/пиеси/дуети са поднесени с пеене и свирене на тоновете имена, както и съобщаване на пръстовката, записана в нотния текст. Изпълненията в аудио уроците са придружени с отмерване на метрума и обяснения за ритъма.

Застъпени са първоначални знания за отделни ритмични групи, паузи, щрихи, динамика, фактурни елементи като гами, акорди и др. С нарастване дължината на пиесите се налага разделянето им на по-кратки модули, разработени отделно от диктуващия. В края на всеки урок модулите биват обединени в цялостно изпълнение.

Вторият раздел „Пиеси и дуети за пиано“ съдържа не само репертоара, изучаван в десетте аудио урока, но и някои допълнителни пиеси и дуети, поднесени в завършен вид като аудио и нотен текст. Дуетите са разработени за учител и ученик. Партията на учителя е включена в материалите за работа. В уроците са включени популярни мелодии, както и пиеси/дуети от различни системи за клавирно обучение – българска, руска, английска, сателитна. Представени са и две авторски пиеси на съставителя Евгения Тагарева; „Пролетна песен“ за начинаещи и „Огънят на Живота“ – за по-напреднали.

Подборът е направен въз основа на следните фактори:

- **музикален** - на първо място е търсеното емоционално въздействие на мелодията и ритъма върху обучаемия незрящ - сериозен стимул за напредък и продължаване на обучителния процес.

- **методичен** - търсена е комплексност на резултатите, които могат да бъдат постигнати с конкретната мелодия/пиеса/дует – както в теоретичен, така и в практически план.

Използваните материали са тествани в дългогодишната преподавателска практика на съставителя и ефектът им върху учениците (в случая незрящите) е бил изследван в продължителен период от време – не по-малко от 2 години. Всяка от подобрите пиеси е свързана с теоретични знания и практически умения, надграждащи постигнатото до момента ниво. В дисертацията са представени десетте урока в резюмиран вид под формата на планове, от които може да се придобие представа за методическата структура и това какви знания и нотни материали съдържа помагалото.

Включените в Помагалото нотни текстове са представени в Приложение 2 към дисертацията.

5.2. Съдържание. Десет аудио урока по пиано за начинаещи незрящи и слабовиждащи ученици.

Тук са представени само темите на уроците, които разкриват съдържанието на Помагало „Пиано Арт“. В аудиоформат уроците са значително по-детайлни. Дължината им е средно 30-40 минути. Знанията във всеки урок се овладяват чрез конкретен репертоар.

Урок 1: Нека да се запознаем с пианото. Словесно описание и звукова демонстрация на пианото, клавиатурата, белите и черните клавиши, регистрите и октавите.

Урок 2: Октави на пианото (преговор). Музикален ритъм - четвъртини, половини и цели ноти. Свирене на леки мелодии с различни пръсти.

Урок 3: Музикален ритъм (преговор) мажорно и минорно звучене. Диез, бемол, бекар и тяхната употреба в музиката.

Урок 4: Диез, бемол и бекар (преговор и приложение на практика). Първи стъпки в свиренето с двете ръце едновременно. размер и такт в музиката. Щрих стакато.

Урок 5: Начини за изпълнение на тоновете – щрихи. Свирене с две ръце едновременно. Разучаване на леки двугласни мелодии.

Урок 6: Свирене на леки мелодии с 2 ръце едновременно.

Урок 7: Свирене с две ръце едновременно в нон легато и легато на основни ритмични групи. Шестнадесетини ноти.

Урок 8 - 1 част: Свирене на двойни тонове с една ръка. Динамика – силно и тихо. Повторение в музиката.

Урок 8 - 2 част: Синкоп. Мелодии с различни видове щрихи. Динамика – усилване и затихване.

Урок 9: Многогласие в музиката. Интервали. Акорди, арпежи. Хармония.

Урок 10: Гами. Арматурни знаци. Гама до мажор. Видове темпо и промяна на темпото. Октавов скок.

ИЗВОДИ:

1. При обучение на лица със СОП са необходими учебни материали и пособия, които адаптират методите на клавирната методика спрямо дефицитите на обучаемите, в случая липсващо зрение.

2. Съвременните технически средства са важно условие за прилагане на иновации в преподаването на пиано.

ГЛАВА 6. ОБУЧЕНИЕ ПО ПИАНО НА УЧЕНИЦИ С УМСТВЕНИ И ДВИГАТЕЛНИ ПРОБЛЕМИ

Наблюдения, извършени в течение на дългогодишен педагогически експеримент, показват, че менталните нарушения обикновено пораждаат двигателни трудности. Това води до причисляване на обучаемите с умствени и двигателни затруднения в една и съща група.

6.1. Характеристики на учениците с умствени и двигателни затруднения.

Основна отличителна черта на тази обемна и разнородна група е наличието на **увреждания на мозъка или нарушения в неговата дейност**. Причините могат да бъдат различни от медицинска гледна точка - генетически изменения (например синдром на Даун); детска церебрална парализа, нарушена биохимия на мозъка, епилепсия, аутизъм и други. В повечето случаи умствените затруднения са свързани с говорни и двигателни нарушения, което се отразява неблагоприятно върху логико-оперативната работа на мозъка и действията на двете ръце.

Вторични отклонения: затруднена координация на движенията, нарушения в говора, понижена концентрация, намалена способност за анализ и синтез, психическа несигурност.

Потенциал за формиране на компенсаторни механизми: музикален слух и памет - музикална, двигателна, зрителна, емоционална. Способност за имитация на действия.

Пианото се разглежда като един от факторите за компенсация и са изброени основните му **предимства** спрямо разглежданите ученици. В тази група има голям процент хора, поддаващи се на музикално - инструментално и вокално - обучение. Някои от тях дори притежават абсолютен музикален слух. Изключение правят **хората с тежка умствена изостаналост**, при които всяко обучение е свързано с големи, често непоносими усилия. Независимо от широкия диапазон на първични и произтичащи от тях вторични нарушения, последствията от педагогическа гледна точка са главно две - двигателни затруднения и умствено изоставане в различна степен.

6.2. Значение на пианото и клавирното обучение за развитие на учениците с умствени и двигателни нарушения.

В Глава 3 на дисертационния труд е отделено внимание на пианото и неговите възможности за влияние върху учениците със СОП. Предвид описаните особености на учениците с умствени (ментални) и двигателни (емоционални) проблеми, обучението по пиано придобива

многоаспектно значение: **развива когнитивните способности** чрез невербални методи и средства; развива фината моторика, **подобрява движенията и говора** чрез едновременно и симетрично използване на двете ръце и активно движение на десетте пръста; има ефект на **психотерапия и музикотерапия** - успокоява, настройва хармонично и е забавно поради игровия си характер, развива комуникативните умения и повишава самооценката; извършва **социална рехабилитация** чрез невербално общуване и игра - обучението по пиано е поле за прилагане на артпедагогически техники. Това най-ясно личи при импровизацията - специфичен начин за сприятеляване с инструмента и себеизразяване, както и в колективни форми на музициране като клавирен дует и свирене с ръчни звънчета.

6.3. Начално обучение по пиано при ученици с умствени и двигателни затруднения. Учениците, на които е посветена настоящата глава, имат нужда от сравнително дълго време за овладяване на начални клавирни навици. В отделни случаи се наблюдава по-бърз напредък, ако менталните процеси не са засегнати. Важен фактор при правилния подбор на методи и средства е приблизителното **определяне на реалната възраст на ученика** - според неговото физическо и психическо развитие, които не съответстват на възрастта, считана от раждането. Накратко се разглеждат причини, водещи до забавяне в развитието.

Специално внимание се отделя на проблеми в стойката и постановката на разглежданата група ученици, както и на методи за тяхното подобряване. В изискванията към затруднения обучаем се търси баланс между стандартите на клавирната методика и стремежа да окуражаваме учениците с цената на допустими компромиси.

Акцентира се върху развитието на паметта и постигането на резултати чрез повече повторения. Запаменените музикални мелодии активизират емоциите на ученика със своята звуко-височинна и метроритмична структура, чийто пряк израз са движенията.

За развитие на фината моторика се включват артпедагогически методи под формата на игра. Формирането на добра постановка на ръката при учениците с умствени и двигателни проблеми е бавен процес, изискващ търпение. Благоприятната психологическа атмосфера, в която доверието нараства, а стресът намалява е най-важното условие за отпускане на тялото и мускулатурата.

Важен стадий в началното обучение на разглежданата група ученици е запознаване с клавиатурата, ориентация в подредбата на клавишите и асоциирането на тази подредба с музикалното движение:

надясно-нагоре, наляво-надолу. При нарушена функция на мозъка това може да се окаже трудна задача поради слабата пространствена и двигателна ориентация.

В Глава 6 се разглеждат някои основни трудности в тази насока и ефективни практически решения за тяхното преодоляване:

- **маркировка на клавиши с цветни стикери** (критерии за отбелязването на едни или други клавиши), представени са нотни примери и снимки на клавиатура с различни случаи на маркиране.

- **интерактивно участие на преподавателя** с посочване на ноти, клавиши, пръсти, като по този начин подпомага ученика за намиране и изпълнение на необходимите тонове.

Овладяването на точната **апликатура** се разглежда във връзка с **двигателните затруднения** при учениците от тази група: трудно диференциране на пръстите на ръката, затруднен контрол върху фината моторика в определено темпо, проблеми с различаването на посоките ляво и дясно, както и с ориентацията и откриването на конкретни тонове – клавиши, трудност в прилагането на математически подход – броене, повторение и др. Предлагат се упражнения за по-лесно откриване на клавиши и използване на правилни пръсти, както и разпределение на тонове между двете ръце.

Пример: Маркирани клавиши с написана апликатура.

В дисертацията се прилагат нотни примери за адаптация на апликатурата спрямо затрудненията на конкретни ученици, както и за поставяне на маркери едновременно върху пръстите на ученика и върху клавишите.

Въпреки че уврежданията влияят на постановката на ръката и пръстите, учениците с умствени и двигателни затруднения са в състояние да извличат от инструмента добре звучащ тон. Трудностите в **звукотзвличането** се проявяват в твърде широк диапазон, тъй като степента на затруднение зависи от състоянието на учениците.

Имитацията се изтъква като основен подход, водещ към резултати в обучението. Качествен тон се постига чрез проби и грешки - с повече показване и повторения. Изпълнението на научената мелодия в по-бързо темпо може да активизира мускулатурата и да доведе до позвучен тон. Учителят се стреми към баланс и умереност в методите,

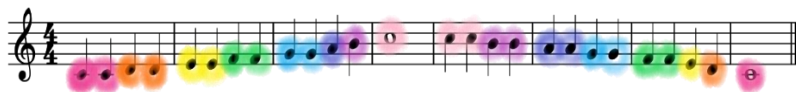
така че с различни средства да доведе ученика до извършване на по-равномерни и контролирани движения при свирене. Изтъкват се предимствата на индивидуалната форма на обучение и се разглеждат начините за изграждане на благоприятна психическа атмосфера.

Артикулация. Повечето ученици от разглежданата в тази глава група нямат проблем с изпълнението на щрих **нон легато**, като изключим трудността при поддържане на заоблена форма на ръката и пръстите.

Най-трудно обучаемите с умствени и двигателни нарушения овладяват щрих **легато**. Разбирането за свързаност при изпълнение на поредица тонове е трудно за тях поради нарушената работа на мозъка. Методи като демонстрация, образни сравнения и имитация са успешни. Най-добрата илюстрация за легато е с пеене. Щрих **стакато** е по-лесно постижим чрез имитацията на движенията на учителя и усещане за настроението, което се поражда при свирене в стакато.

Динамиката като пряк израз на емоционални нюанси в музиката е по-трудно усвоима за учениците с аутистични разстройства. Те са затруднени в разбирането и изразяването на емоции. Останалите обучаеми от тази група могат да се справят с промени в динамиката, освен ако не е налице физическо затруднение. Контрастната динамика - смяна на силно и тихо свирене на една и съща мелодия - е по-лесен начин за постигане на динамични разлики в изпълнението. На по-късен етап се преминава към изпълнение на усилване и затихване.

Запознаване с нотната система /нотно оgramотвяване. Описаното по-горе маркиране на клавиши и пръсти с цел по-добра ориентация в клавиатурата и използване на логична пръстовка служи успешно и при начално нотно оgramотвяване. За всеки от седемте тона използваме един цвят от спектъра (дъгата). На този принцип са оцветени описаните по-горе ръчни звънчета, като *до2* е бяло – обединение на всички цветове. Създава се единна визуална представа, при която в един цвят са звънчето, клавишът и пръстът, свързани с определен тон. Към тази представа се асоциират и нотите, изобразени или маркирани в съответния цвят:

Пример: Цветни маркировки върху ноти и клавиши.

6.4. Работа върху метроритъма при ученици с умствени и двигателни затруднения. Разглеждат се трудностите при теоретичното запознаване с нотните стойности и използването им в различни ритмични комбинации. Предлагат се начини за овладяване на метроритъма: упражнения по слух с повтарянето на ритмични фрази, показани от учителя (с включване на различни мускулни групи), изпълнения на игриви мелодии със звънчета с по-енергични движения на китката и цялата ръка; интерактивно участие на преподавателя наравно с учениците; въпроизвеждане на пианото на мелодии, научени чрез игра и др.

След известна тренировка на ритмиката и на движенията, които я възпроизвеждат, учениците с умствени и двигателни затруднения са готови да преминат към **теоретично овладяване** на нотните стойности, техните наименования, изображения и дължини с помощта на играта „музикална пица“, описана по-горе. Предлагат се упражнения за тренировка и проверка на наученото чрез посочване на изображенията в играта.

6.5. Работа върху репертоара в урока по пиано при ученици с умствени и двигателни затруднения. Детайлно се представят стъпките за:

- разучаване и изпълнение на прости мелодии с помощта на четири-стъпковата схема, описана по-горе с конкретно приложение спрямо ученици с умствени и двигателни проблеми;
- подбор на подходящ репертоар и нотни примери за неговата адаптация спрямо конкретни случаи от практиката - с помощта на компютърна програма;
- помощ при разучаването на репертоара чрез прилагане на индивидуално подбрани методи, описани по-горе – цветно маркиране на ноти и клавиши, разучаване на нови мелодии с тонови имена чрез свирене с ръчни звънчета, адаптиране на нотния материал в урока по пиано, посочване и докосване на пръсти и клавиши от страна на преподавателя, обособяване на структурни модели за по-лесно научаване на репертоара и др.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Дисертационният труд „Специфика на методиката на обучение по пиано при лица със СОП“ е написан в отговор на необходимостта от промяна и разширяване на клавирната методика и музикалната педагогика - в светлината на приобщаващото образование. Въпреки нарастващия брой публикации, засягащи темата, съществува сериозен недостиг на теоретически и методически разработки, които да подпомогнат практикуващите в тази област. Преподавателите по пиано на ученици със СОП в света днес отчитат своята специална подготовка - музикална и педагогическа - като недостатъчна. Те разчитат на практически опит в преподаването, по-разширена самоподготовка и търсене на помощ от други научни области.

Необходим е новаторски мултидисциплинарен подход при обучение по пиано на лица със СОП и обединяване на знания и умения в сферата на клавирна методика, музикална педагогика, специална педагогика, психология, медицина, технологии, артпедагогика, музикотерапия.

Българските изследвания, свързани с новаторски подход към клавирното обучение и приложението му към хора със СОП, са рядкост. Настоящото научно изследване е първото по рода си в България. То е базирано на емпирични данни и анализ на резултати, постигнати в дългогодишен педагогически експеримент и работа с деца и младежи с различни увреждания и затруднения. Всеки от тези ученици е индивидуално същество със свои особености – не само поради нарушението или нарушенията, които има, но и поради своя характер, темперамент, семейна среда и други фактори. Достигнатите резултати, представени в таблица (Приложение 1 на дисертационния труд) доказват хипотезата на научното изследване: **Обучението по пиано при лица със СОП е възможно, независимо от характера на техните затруднения. То води до постигане на резултати, съобразно със силните страни на обучаемите.** Сроктът, в който се проявяват първите положителни промени в когнитивен и практически план е шест месеца, по време на които се изгражда основа за по-нататъшно обучение.

Диференцирането на учениците в две основни групи: със **сензорни нарушения** и с **умствени и двигателни затруднения** позволява извеждане на общи закономерности в рамките на групата и

структурирано поднасяне на методически и практически насоки, които биха били полезни на преподавателите по пиано.

Обучението на ученици със СОП е сложен интерактивен процес, който води до успех при условие, че клавирната методика бъде адаптирана. Адаптацията на използваните методи отчита дефицитите и силните страни на обучаемите и цели формиране на механизми, които компенсират нарушенията. Пианото като музикален инструмент има редица предимства, улесняващи обучаемите със СОП и е един от основните компенсиращи фактори.

Първостепенна роля в намирането и прилагането на компенсаторни механизми има клавирният педагог. Той изгражда комплекс от качества, знания и умения, чрез което формира свой собствен стил на преподаване. Неговото присъствие като партньор чрез ансамброво музициране в урока по пиано е изключително важна форма на интерактивно и невербално взаимодействие между учител и ученик.

Правилният подбор на репертоар е друг важен фактор за мотивацията на ученика и неговия по-бърз напредък. От особено значение е изучаваните мелодии и пиеси да имат положително емоционално въздействие върху обучаемия и да го стимулират към овладяване на нови знания и умения.

Техническите трудности се дозират много внимателно. За целта преподавателят може да адаптира нотните материали, като прилага творчески подход и използва технически средства – компютърна програма за нотопис, устройства за аудио и видео запис и др.

При адаптацията на изучаваните пиеси се отчитат силните страни на обучаемите, които могат да послужат като компенсиращи фактори:

- всичко, което един обикновен ученик може да види и прочете, незрящият трябва да чуе и усети с пръстите си. Демонстрациите при незрящите ученици са предимно звукови – музикални и вербални;
- всичко, което един обикновен ученик може да чуе, тежкочуващият трябва да види и почувства с тялото си. Демонстрациите при учениците с увреден слух са предимно визуални – нотен текст в ремарки, цветни стикери върху нотите и клавишите, показване на движения, докосване на ръката;
- ако дясната ръка на ученик с ДЦП е засегната, нотният текст може да се адаптира така, че по-активна да е лявата ръка.

Настоящият дисертационен труд представя детайлен поглед към процеса на клавирно обучение като комплексна интерактивна дейност, целяща не само определени художествено-музикални резултати

и евентуална професионална реализация, но и цялостно развитие на личността в следните направления: **интелектуално, физическо (двигателно), психо-емоционално и социо-културно.**

Уроците по пиано са подходящ метод обучаемият със СОП да бъде изведен от своеобразната си изолация и да намери нови форми на развитие, социални контакти и публични изяви. Това развива положителната нагласа на ученика към самия себе си и към обучението изобщо, допринася за неговия напредък в когнитивен, социален, емоционален, психологически план. Резултатите от клавирно обучение на лица със СОП са в широк диапазон – от едногласно изпълнение на пиано до професионална реализация в областта на музиката. Опитът с ученици, които имат затруднения, обогатява методите на преподавателя по пиано и води до развитие на клавирната методика в цялост.

Темата за клавирно обучение на лица със СОП се нуждае от сериозна разработка в бъдеще. Настоящият дисертационен труд е приложим като методически насоки при подобно обучение и може да бъде отправна точка за нови научно-педагогически експерименти в тази област.

ПРИНОСИ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

1. Дисертационният труд за първи път в България изследва дългогодишен опит в обучението по пиано на ученици със СОП, като дава методически и практически насоки за клавирни педагози.
2. Дисертацията е най-обемното научно изследване по темата в световен мащаб относно количеството на засегнатите аспекти и обхващането на ученици с различни увреждания.
3. Трудът представя съвременното състояние - в света и в България - на научни публикации в областта на клавирната методика, музикалната педагогика, артпедагогика, музикотерапия, медицина, технологии, свързани с клавирно обучение на лица със СОП.
4. Принос - иновация е прилагането на мултидисциплинарен подход при намирането на конкретни методически и практически решения.
5. Разгледаните в дисертацията групи ученици и специфичните подходи при тяхното обучение по пиано разширяват обхвата на клавирната методика и са основа за по-нататъшни научни изследвания по темата.

БИБЛИОГРАФИЯ

1. "Art Pedagogy," *Courses in the Art faculty*, Burg Giebichenstein University of Art and Design, Halle, Germany, <https://www.burg-halle.de/en/art/art-education/art-education-art-pedagogy/>, посл. пос. 22.11.2023.
2. **Anderson, Walt**, *Therapy and the arts: Tools of consciousness*. First Edition. Joanna Cotler Books, 1977, p. 203, <https://www.amazon.com/Therapy-Arts-Tools-Consciousness-Colophon/dp/0060904291>.
3. **Baker, David**, "Life histories from a music service: The past in inductees' present," *British Journal of Music Education* 23(1), (2006): 39–50.
4. **Baker, David**, "Music, informal learning and the instrumental lesson: Teacher and student evaluations of the Ear Playing Project (EPP)," In: M. Stakelum (Ed.), *Developing the Musician*, Farnborough: Ashgate, 2013, pp. 291–309.
5. **Baker, David**, "Visually impaired musicians' insights: narratives of childhood, lifelong learning and musical participation," *British Journal of Music Education* 31(02), (2014): 113–135. doi:10.1017/s0265051714000072.
6. **Bang, Claus**, „A World of Sound and Music: Music Therapy for Deaf, Hearing Impaired and Multi-Handicapped Children and Adolescents," *Approaches: Music Therapy & Special Music Education* 1 no. 2 (2009), https://approaches.gr/wp-content/uploads/2015/09/Approaches_122009_Bang_Review.pdf.
7. **Barksdale, Alicia**, *Music Therapy and Leisure for Persons with Disabilities*. Champaign, Illinois: Sagamore Publishing, 2003.
8. **Baron-Cohen, Simon**, and **Michael Lombardo**, "Autism and talent: The cognitive and neural basis of systemizing," *Dialogues in Clinical Neuroscience* 19(4), (2017): 345–353.
9. **Baron-Cohen, Simon**, **Leda Cosmides** and **John Tooby**, *Mindblindness: An essay on Autism and theory of mind (Learning, development, and conceptual change)*. Cambridge, London: MIT Press Bradford Books, (1997).
10. **Blumenstein, Tobias**, **Varvara Turova**, **Ana Alves-Pinto**, and **Renée Lampe**, "Sensorimotor Piano System for People with Disabilities," *Journal of Sensors* v. 2016, (2016), <https://doi.org/10.1155/2016/9825905>.
11. **Bocelli, Andrea** and **S. Pugliese**, *Music and Silence: A Memoir*. New York: It Books (Harper Collins) (2002).
12. **Bossut, Raymond** and **Françoise Dorocq**, *Autisme et musique - Un duo harmonieux*, Editions L'Harmattan (2017), 128 pages, ISBN : 978-2-343-11486-6.
13. **British Columbia Ministry of Education**, "Teaching Learners with Autism. A Resource Guide for School," Special Program Branch. 2000, <https://www.literacyleader.com/sites/default/files/autism.pdf>.
14. **Burunat, Iballa**, **Elvira Brattico**, **Tuomas Puoliväli**, **Tapani Ristaniemi**, **Mikko Sams**, and **Petri Toivainen**, "Action in Perception: Prominent Visuo-Motor Functional Symmetry in Musicians during Music Listening," *Plos One*, Sept. 30, 2015, <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0138238>.
15. **Buzzi, Maria Claudia**, **Gabriella Paolini**, **Caterina Senette**, **Marina Buzzi**, and **Maria Teresa Paratore**, "Designing an accessible web app to teach piano to

- students with autism,” In Proceedings of the 13th Biannual Conference of the Italian SIGCHI Chapter: Designing the next interaction (CHIItaly '19). Association for Computing Machinery, New York, NY, USA, 2019, Article 4, pp.1–12. <https://doi.org/10.1145/3351995.3352037>.
- 16. Cano, Maria-Dolores and Ramon Sanchez-Iborra**, “On the use of a multimedia platform for music education with handicapped children: A case study,” *Computers & Education* 87 (2015): 254–276, <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2015.07.010>.
- 17. Çelik Demiray, Pinar and Yavuz Durak**, “The effect of PİYAP on piano education of children with autism spectrum disorder,” *International Journal of Social Sciences and Education Research*, 8(2), (2022): 135-147, <https://doi.org/10.24289/ijsser.1038412>.
- 18. Chauveau, Julien**, „Dans sa maison un grand cerf,“ Comptines TV, http://comptines.tv/dans_sa_maison_un... посл. пос. 21.02.2024.
- 19. Comeau, Gilles**, “Le rôle de la recherche multidisciplinaire dans la pédagogie pianistique,” *Pianiste du XXe siècle: critique, pédagogie, interprétation* 33, (2007): 143-162.
- 20. Comeau, Gilles, Aminah Koravand and Sandra Markovic**, “Response of hearing-impaired children to piano lessons: Engagement and enjoyment of music,” *Canadian Music Educator* 58 (2017): 12–18, https://piano.uottawa.ca/wp-content/uploads/2016/04/Publications/Health%20Issues/Comeau_Koravand_Markovic%202017.pdf.
- 21. Crosser, Susan**, Grand Rapids Suzuki Piano, <https://grsuzukipiano.com/>, посл. посетено на 09.01.2024 г.
- 22. Darrow, Alice-Ann**, “Music for the Deaf,” *Music Educators Journal* 71(6), (1985): 33-35, <https://doi.org/10.2307/3396472>.
- 23. Darrow, Alice-Ann**, “The Role of Music in Deaf Culture: Implications for Music Educators,” *Journal of Research in Music Education* 41(2), (1993): 93-110, <https://doi.org/10.2307/3345402>.
- 24. Decker-Voigt, Hans-Helmut and Eckhard Weymann**, *Aus der Seele Gespielt, Eine Einführung in Musiktherapie*, Wilhelm Goldmann Verlag, 1991.
- 25. Deris, Aaron and Cynthia Di Carlo**, “Back to Basics: Working with Young Children with Autism in Inclusive Classrooms,” *Support for Learning: British Journal of Learning Support* 28(2) (2013): 52–56, <https://doi.org/10.1111/1467-9604.12018>.
- 26. Dimitrova, Violeta**, “Methods of Teaching Piano to Children with Autism,” Master's thesis, University of Calgary, Calgary, Canada, 2022, <https://prism.ucalgary.ca>. <http://hdl.handle.net/1880/114640>.
- 27. Dorocq, Françoise**, La Pédagogie DOLCE, APTE, <http://www.apte-autisme.net/lassociation-apte/> посл. на 20.09.2017.
- 28. Faber, Nancy and Randall Faber**, *My First Piano Adventure for the Young Beginner, Lesson Book A (Pre-Reading)*. Ann Arbor: Hal-Leonard (2006a).
- 29. Faber, Nancy and Randall Faber**, *My First Piano Adventure for the Young Beginner, Writing Book A: Pre-Reading*, Ann Arbor: Hal-Leonard (2006b).

- 30. Fahey, Joan Dahms and Lois Birkenshaw**, “Education of the Deaf Bypassing the Ear: The Perception of Music by Feeling and Touch,” *Music Educators Journal* 58(8), (1972): 44-51, <https://doi.org/10.2307/3394046>.
- 31. Fileva-Ruseva, Krasimira**, “Musical Intellect- Structure and Dimensions,” *International Journal of Innovation and Research in Educational Sciences*, 1, no. 3, (2014): 2349–5219, https://ijires.org/administrator/components/com_jresearch/files/publications/IJIRE_S_92_Final.pdf.
- 32. Goldstein, David**, “Music pedagogy for the blind,” *International Journal of Music Education* 35(1), (2000): 35–39, <https://doi.org/10.1177/02557614000350011>.
- 33. Green, Lucy**, “Informal learning and aural learning in the instrumental music lesson: Findings from a research-and-development pilot project,” In: L. Vakeva and S. Karlsen (Eds.) *Future Prospects for Music Education: Corroborating Informal Learning Pedagogy*, Newcastle upon Tyne: Cambridge Scholars Press, (2012a), 161–196.
- 34. Green, Lucy**, “Musical “learning styles” and “learning strategies” in the instrumental lesson: Some emergent findings from a pilot study,” *Psychology of Music* 40(1) (2012b): 42–65.
- 35. Green, Lucy**, *Music, Informal Learning and the School: A New Classroom Pedagogy*, 1st Edition, London: Farnham: Ashgate (2008).
- 36. Hall, Pauline**, (Composer), *Piano Time Classics Book 1*, 1st edition, Oxford University Press Music (October 27, 1994), 40 p.
- 37. Hall, Pauline**, (Composer), *Piano Time Jazz Duets, Book 1*, 1st edition, Oxford University Press Music (September 28, 2006), 32 p.
- 38. Hall, Pauline**, (Composer), *Piano Time Pieces Book 1*, 1st edition, Oxford University Press Music (May 25, 2006), 24 p.
- 39. Hammel, Alice and Ryan Hourigan**, *Teaching Music to Learners with Autism*, Oxford: Oxford University Press (2013).
- 40. Hanon, Charles-Louis**, *Der Klavier-Virtuose*, Edition Peters (2007), https://www.thomann.de/gb/edition_peters_hanon_der_klaviervirtuose.htm.
- 41. Hammel, Alice and Ryan Hourigan**, *Teaching music to students with special needs: A label-free approach*, New York: Oxford University Press (2017), 264 <https://ru.scribd.com/document/273916335/Teaching-Music>.
- 42. Hammel, Alice**, “Inclusion Strategies that Work.” *Music Educators Journal* 90(5) (2004): 33–37, <https://doi.org/10.2307/3400021>.
- 43. Hamzelou, Jessica**, “Musicians’ brains fire symmetrically when they listen to music,” *New Scientist*, 30 September 2015, <https://www.newscientist.com/article/dn28266>, пос.на 28.08.2017.
- 44. Hayashida, Kristen, Bryan Anderson, Tanya Paparella, Stephanny Freeman, and Steven Forness**, “Comorbid Psychiatric Diagnosis in Pre-Schoolers with Autism Spectrum Disorders,” *Behavioural Disorders* 35(3) (2010): 243–54. <https://doi.org/10.1177/019874291003500305>.

- 45. Herve, Charles, Jacqueline Pouillard**, *Methodes de piano*, Paris: Editions Henry Lemoine, (1990).
- 46. Holczer, V.**, “How early and at what age can you start your student ear training, theory, note reading and technique so they fall in love with music?” June, 2018.
- 47. Hourigan, Ryan and Amy Hourigan**, “Teaching Music to Children with Autism: Understandings and Perspectives,” *Music Education Journal* 96(1) (2009): 40–45. <https://doi.org/10.1177/0027432109341370>.
- 48. Hudak, Elizabeth, Jennifer Bugos, Ross Andel, Jennifer Lister, Ming Ji and Jerri Edwards**, “Keys to staying sharp: A randomized clinical trial of piano training among older adults with and without mild cognitive impairment,” *Contemporary Clinical Trials*, 84 (2019), <https://doi.org/10.1016/j.cct.2019.06.003>.
- 49. Huron, David**, *Sweet anticipation: Music and the psychology of expectation*, Cambridge, Mass: MIT Press (2008).
- 50. Ingersoll, Brooke**, “The social role of imitation in Autism: Implications for the treatment of imitation deficits,” *Infants and Young Children* 21(2) (2008): 107–119.
- 51. Kampe, Knut, Chris Frith, Raymond Dolan and Uta Frith**, “Reward value of attractiveness and gaze,” *Nature* 413(6856) (2001): 589.
- 52. London Music Box**, <https://www.londonmusicbox.com/>, посл. пос. 23.01.2024.
- 53. May, Elizabeth**, “Music for Deaf Children,” *Music Educators Journal* 47(3), (1961): 39-42, <https://doi.org/10.2307/3389102>.
- 54. Meltzoff, Andrew and M. Keith Moore**, “Imitation of facial and manual gestures by human neonates,” *Science*, 198(4312) (1977): 75–78, <https://doi.org/10.1126/science.198.4312.75>.
- 55. Monroe, Robert**, “Hemi Sync,” <https://www.hemi-sync.com/>. посл. пос. 10.12.2023.
- 56. Muziko**, <https://www.facebook.com/muziko.fun>, посл. пос. 14.01.2024 г.
- 57. Nell, Nadia**, “Adapting music teaching methods for children diagnosed with autism spectrum disorders,” Dissertation (M.Mus. (Music)), University of the Free State, 2019, <http://hdl.handle.net/11660/12196>.
- 58. Nell, Nadia, Frelét de Villiers and David J. Griessel**, “Reflections on Teaching Piano to Young Children Diagnosed with Autism Spectrum Disorders,” *Muziki, Journal of Music Research in Africa*, 19(2) (2023): 41-63, <https://doi.org/10.1080/18125980.2023.2199458>.
- 59. Ockelford, Adam**, “Music in the Education of Children with Severe or Profound Learning Difficulties: Issues in Current U.K. Provision, A New Conceptual Framework, and Proposals for Research,” *Psychology of Music* 28(2), (October 2000): 197-217, <https://www.researchgate.net/publication/247733315>.

- 60. Ockelford, Adam, and Kyproulla Markou**, “Music education and therapy for children and young people with cognitive impairments: Reporting on a decade of research,” In: R. Raymond MacDonald (ed.) et al., *Music, health, and wellbeing*, Chapter 26, Oxford: Oxford University Press (2012), 383–402. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199586974.003.0026>.
- 61. Orff, Carl and Keetman G.**, *Musik für Kinder I*. Mainz: Schott, 1950.
- 62. Pearse, Harold, Amy Brook Snider and Cynthia Taylor**, “The Lost Art of Pedagogy: An Exploration in Three Parts,” *Canadian Review of Art Education: Research and Issues*, 38 (2011): 5-16, <https://eric.ed.gov/?id=EJ967131>.
- 63. Power Anne and Dorothy McCormack**, “Piano pedagogy with a student who is blind: An Australian case,” *International Journal of Music Education* 30(4) (2012): 341–353, <https://doi.org/10.1177/02557614124591>.
- 64. Romero, Marina, Juan Manuel Aguilar, Ángel Del-Rey-Mejías, Fermín Mayoral, Marta Rapado, Marta Peciña, Miguel Ángel Barbancho, Miguel Ruiz-Veguilla, and José Pablo Lara**, “Psychiatric Comorbidities in Autism Spectrum Disorder: A Comparative Study between DSM-IV-TR and DSM-5 Diagnosis,” *International Journal of Clinical and Health Psychology* 16(3): (2016): 266–75, <https://doi.org/10.1016/j.ijchp.2016.03.001>.
- 65. Silarat, Chomchat**, “Piano Lessons: Fostering Theory of Mind in ASD Through Imitation,” *International Journal of Disability, Development and Education* 69(1) (2021): 154–169.
- 66. Silarat, Chomchat**, “Slow looking: Applications of Shari Tishman’s observational strategies in piano study,” *The Clavier Companion* 12(1) (2020a): 22–27.
- Silarat, Chomchat**, “Investigating piano teachers’ perceived effect of Autistic traits on Autistic students’ musical skills,” [Unpublished master’s thesis]. University of Cambridge, 2020b.
- 67. Smaligo, Mary**, “Resources for Helping Blind Music Students,” *Music Educators Journal* 85(2) (1998): 23–45, <https://doi.org/10.2307/3399168>.
- 68. Suzuki, Shinichi and Mary Louise Nagata**, *Ability development from age zero*, New York: Alfred Music (1993).
- 69. Suzuki, Shinichi and Waltraud Suzuki**, *Nurtured by love: The classic approach to talent education*, 2nd ed., New York: Alfred Music (1993).
- 70. Thaut, Michael H.**, „A music therapy treatment model autistic children,“ *Music Therapy Perspectives* 1, no. 4 (1984): 7–13, <https://doi.org/10.1093/mtp/1.4.7>.
- 71. Topham, Tim**, “Autism and Music Teaching: Tips from a Clinical Psychologist,” *topmusic.co*, September 26, 2016, <https://topmusic.co/the-clinical-psychologists-perspective/>, noc.на 22.11.2019.
- 72. Tracia, Anthony**, “Teaching Piano to Students with Disabilities: A Collective Case Study,” Masters Theses, University of Massachusetts Amherst, 2016, 379, <https://doi.org/10.7275/8386174>.

- 73. Wan, Catherine, Krystal Demaine, Lauryn Zipse, Andrea Norton, and G. Schlaug,** “From music making to speaking: Engaging the mirror neuron system in autism,” *Brain Research Bulletin*, 82(3–4), (2010): 161–168.
- 74. „Декларация от Саламанка и Рамка за действие за образование при специални потребности: Световна конф. за образование при спец. потребности: Достъп и качество, Саламанка, Испания, 7-10 юни 1994;“** Световна конференция за образование при специални потребности. Испания. 1994, София: Инст. за соц. политика и соц. Работа, 2003, <http://unicat.nalis.bg/Record/RBBL.000092908>.
- 75. „Закон за предучилищното и училищното образование,“** МОН, Обн. ДВ. бр.79 от 13.10.2015 г., в сила от 01.08.2016 г. <https://lex.bg/bg/laws/ldoc/2136641509>.
- 76. „Наредба № 1 от 23 януари 2009 г. За обучението на деца и ученици със специални образователни потребности и/или с хронични заболявания,“** издадена от министъра на образованието и науката, Обн. ДВ. бр.11 от 10 Февруари 2009г., изм. и доп. ДВ. бр.59 от 4 Август 2015г., <https://lex.bg/laws/ldoc/2135617694>. <https://www.book.store.bg/p28361/deteto-sylna-volia-d-r-dzhejms-dobsyn.html>.
- 77. Аккуратов, Олег,** „Мои правила жизни – заниматься музыкой, радовать людей своим творчеством,“ ОТР - Общественное телевидение России, 26.09.2022, <https://www.youtube.com/watch?v=OFGyZ7p8GKo>
- 78. Андреева, Цанка,** „За клавишната педагогика в настоящето,“ Годишник на АМТИИ, Пловдив, 2008, с. 9-14.
- 79. Андреева, Цанка,** „Методика на музикално-изпълнителското обучение (обща част)“, Сборник статии, АМТИИ, Пловдив, 2010.
- 80. Анисимов, В. П.,** „Арт-педагогика как система психологического сопровождения образовательного процесса,“ *Вестник ОГУ* 4, (2003): 146-148.
- 81. Антонова, Юлия и Виталий Калицкий,** “О специфике преподавания фортепиано незрячим, обучающимся в ВУЗе,“ *Музыкальное искусство и образование* 1, (2016): 131-141.
- 82. Антонова, Юлия и Виталий Калицкий,** “Работа с невидящими музыкантами исполнителями в фортепианном классе,“ *Высшее образование в России* 7(203), (2016): 152–160.
- 83. Антонова, Юлия и Виталий Калицкий,** *Обучение незрячих и слабовидящих игре на фортепиано в средних специальных и высших учебных заведениях,* Учебно-методическое пособие, Москва: Издательство «Спутник +» (2016): 60.
- 84. Артоблевская, А.,** *Первая встреча с музыкой,* учебное пособие из опыта работы педагога-пианиста с детьми дошкольного и младшего школьного возраста, Москва: Изд. „Композитор“, 2004, 100 с.
- 85. Баранникова, А. В. и Татьяна Карачарова,** “Проблема развития коммуникативных способностей детей-аутистов посредством индивидуальных музыкальных занятий в классе фортепиано,“ в: *Культурные тренды современной России: от национальных истоков к культурным*

инновациям, сборник докладов VI Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции, Белгород, 25 апреля 2018 года, Том 3, с. 203-206.

86. Български гълковен речник, <https://rechnik.chitanka.info/talkoven>, посл. пос. 12.12.2023

87. Выготский, Лев Семёнович, “Развитие высших психических функций,” научная монография, 1931, <https://wiki.lvc0.ru/knigi/razvitie-vyssih-psichicheskix-funkcij-l-s-vygotskij-1931-g.html>.

88. Выготский, Лев Семёнович, *К вопросу о компенсаторных процессах в развитии умственно отсталого ребенка*, Москва: Litres, 2022, https://books.google.bg/books?id=2IEtDwAAQBAJ&printsec=frontcover&hl=bg&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

89. Выготский, Лев Семёнович, *Проблемы развития психики*, собрание сочинений в 6-ти т., том 3, Москва: Педагогика (1983), 368, http://elib.gnpbu.ru/text/vygotsky_ss-v-6tt_t3_1983/go,2;fs,1/.

90. Грим, Рюдигер и Гьотц Кашубовски, *Компендиум по антропософска лечебна педагогика*, София: САЛПСТ, (2014).

91. Добсън, Джеймс, *Детето със силна воля*, София: Издателство Нов човек, 2020.

92. Евтушенко, Илья, “Использование регулятивной функции музыки в воспитании детей с легкой умственной отсталостью,” *Современные проблемы науки и образования* 6 (2013): 258-258, <https://www.science-education.ru/pdf/2013/6/218.pdf>.

93. Иванова, Анелия, Галина Иванова и Катина Денева, “Ролята на информационните технологии в интегрирането на деца със специални образователни потребности и специфични обучителни трудности,” в *„Социалните права на българските граждани – проблеми и перспективи“*, Русе: Русенски университет “Ангел Кънчев”, (2015), 73-107.

94. Иванова, Евгения, “Артпедагогиката като алтернативно образователно направление,” сборник *“Иновации в образованието,”* сборник научни трудове от пътуващ семинар, ПФ на ШУ “Еп. Константин Преславски”, Велико Търново: Фабер, (2015), 86-92.

95. Иванова, Евгения, “Изкуството в обучението и възпитанието (исторически преглед),” сборник *“Иновации в образованието,”* Велико Търново: Фабер, (2018), 98-103.

96. Иевская, Ирина, „Особенности работы на уроках фортепиано со слабовидящими студентами,“ Вологодский областной колледж искусств, 2015, <http://studydoc.ru/doc/4392375/ievskaya-irina>.

97. Йорданова, Адриана, „Свиренето на пиано – лек за интелекта на хора с аутизъм,“ форум на Националния алианс на хора с редки болести, Русенски университет, 2020, <https://www.zdravedae.com/news/svireneto-na-piano-lek-za-intelekta-na-hora-s-autizum.aquasource>, посл. пос. 18.01.2021.

- 98. Казашка, Весела**, „Позитивни стигми към хората с увреждания,“ дисертационен труд, Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“, Пловдив, 2014.
- 99. Каминская, Наталия**, „Организационные аспекты обучения детей с ограниченными возможностями здоровья в школе искусств,“ сборник Музыкалотерапия в музыкальном образовании, Первая Международная научно-практическая конференция, 5 мая 2008, Санкт Петербург, Науч. ред. и сост. проф. Клюев А. С. ЦНИТ „Астерион“, (2008).
- 100. Карачарова, Татьяна**, “Музыкалотерапия для детей-аутистов: проблемы, методы,” сб. докл., Современное музыкальное образование: традиции и инновации, III Междунар. науч.-практ. конф., 15 апр. 2016 г. Белгород, 2016, с. 20-24.
- 101. Карачарова, Татьяна**, “Музыкалотерапия для детей-аутистов: проблемы, методы,” *Современное музыкальное образование: традиции и инновации*, сборник докладов III Международной научно-практической конференции, г. Белгород, 15 апр. 2016, с. 20-24.
- 102. Кацарова, Жанета**, “Компенсаторни методи за обучение на слепи музиканти по пиано,” сборник научни трудове от пътуващ семинар, ПФ на ШУ "Еп. Константин Преславски," Шумен, Велико Търново: Фабер, (2016), http://shu.bg/sites/default/files/izdaniq/Sbornik_pyt_sem_PF_2016_0.
- 103. Клюев, Александр Сергеевич**, “Музыкалотерапия как новая технология в музыкальной педагогике,” Основы музыкалотерапии, программа курса *Музыкальная психология и психотерапия 6* (2008): 98-103.
- 104. Клюев, Александр Сергеевич**, (науч. ред. и сост.) *Музыкалотерапия в музыкальном образовании*, Материалы Первой международной научно-практической конференции, 5 мая 2008 г., Санкт-Петербург: ЦНИТ „Астерион“, (2008).
- 105. Королева, И.А.**, “Занятия на фортепиано с детьми с нарушением функций опорно-двигательного аппарата,” в *Реабилитация, абилитация и социализация: междисциплинарный подход*, сборник научных статей, Москва, 2016, <http://www.kidsandwater.ru/wp-content/uploads/2018/04/Реабилитация-абилитация-и-социализация-междисциплинарный-подход.pdf#page=542>.
- 106. Кузнецова, Л. В., Л. И. Переслени, Л. И. Солнцева** и др., *Основы специальной психологии*, Учебное пособие для использования в учебном процессе образовательных учреждений, реализующих программы среднего профессионального образования, Москва: Издательский центр «Академия» (2002), 480 с., https://academia-moscow.ru/ftp_share/books/fragments/fragment_18906.pdf.
- 107. Кулаков, Виталий**, „Формирование компенсаторных факторов у незрячих музыкантов как условие оптимизации учебного процесса,“ диссертация, Московский государственный педагогический институт Москва, 2000, <http://nauka-pedagogika.com/viewer/48609/a>, пос. на 12.9.2017.

- 108. Куртева, Милена**, *Песни и игри в урока по пиано*, София: Изд. Музика, 1984 г., 136 с.
- 109. Кутева, Лидия и Милена Куртева**, *Начална школа за пиано*, ДИ „Музика“, 1979, 134 с.
- 110. Кутузова, Марина**, „От первых нот до большой сцены: как незрячие люди учатся музыке“, Информационный портал „Особый взгляд“, 5 марта 2019, <https://specialviewportal.ru/articles/post240>.
- 111. Леонгард, Эмилия**, „Мир музыки и глухие дети,“ *Phonak для детей*, <https://phonak-kids.ru/articles/teaching/mir-muzyki-i-glukhie-deti/>, последно пос. 12.12.2023 г.
- 112. Лефтерова, Дора, Жана Атанасова и Иван Тричков**, *Стратегии и модели за работа с деца и ученици със специални образователни потребности*, Пловдив: Университетско Издателство „Паисий Хилендарски“, (2016), https://obuch.info/pars_docs/refs/116/115338/115338.pdf.
- 113. Либерман, Евгений**, *Работа над фортепианной техникой*, Москва: Классика-XXI, (2003).
- 114. Манолов, Константин**, Сателитна система за обучение по пиано, Благоевград: ЮЗУ „Неофит Рилски“, 1994, http://catalog.libvar.bg/view/show_avt_data.pl?id=41794&SRV=false&LANG=.
- 115. Марчева, Пенка**, „Възможности на изкуството за приобщаване на деца със специални образователни потребности към условията на съвременен педагогически процес,“ Научни трудове на Русенския университет, том 52, серия 6.2 (2013), 44-49, <https://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp13/6.2/6.2-7.pdf>.
- 116. Марчева, Пенка**, „За артпедагогиката,“ Научни трудове на Русенския университет, том 54, серия 6.2 (2015), <http://conf.uni-ruse.bg/bg/docs/cp15/6.2/6.2-20.pdf>.
- 117. Марчева, Пенка**, *Артпедагогика, училище, арттерапия*, София: Авангард Прима, (2016).
- 118. Медведева, Елена, Ирина Левченко, Людмила Комиссарова и Татьяна Добровольская**, *Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании*, учебник, Москва: Издательский центр АCADEMIA, 2001, <http://psychlib.ru/mgppu/MAaso2001/AML-001.HTM>.
- 119. Назлъмова, Росица**, *Джаз за малките пианисти* (19 американски джазови пиеси), София: изд. МартиНот, (2019).
- 120. Нейгауз Генрих**, *Об искусстве фортепианной игры: Записки педагога*, Москва: Музыка, (1982), 5-е издание, издательство „Лань“, „Планета музыки“ (2015).
- 121. Николаев, А.**, (съставител), *Школа игры на фортепиано*, Москва: Изд. „Музыка“ (2007), с. 200.
- 122. Праслова, Галина**, „Инструментальное музицирование как средство музыкальной терапии,“ сборник *Музикотерапия в музыкальном образовании*, Первая Международная научно-практическая конференция, 5 мая 2008, Санкт Петербург, Науч. ред. и сост. проф. Клюев А. С ЦНИТ „Астерион“, (2008).

- 123. Прохорова Ольга**, „Способ обучения игре на фортепиано,“ патент RU2349964C2, Российская Федерация, опубликовано 20.03.2009, Бюллетень № 8, <https://patenton.ru/patent/RU2349964C2>.
- 124. Райчев, Александър**, *Детски албум за пиано*, София: Изд. Музика, (1980), 28 с.
- 125. Рыбаков, Виталий**, „Проблемы начального обучения детей с недостатком зрения в классе баяна,“ Диссертация, кандидат педагогических наук, Московский педагогический государственный университет, Москва, 2008, <https://nauka-pedagogika.com/viewer/264948/d/?#?page=1>.
- 126. Световна здравна организация, МКБ-10** – *Международна статистическа класификация на болестите и проблемите, свързани със здравето*, десета ревизия, том 1, Женева, 2003, https://ncpha.government.bg/uploads/lzpb/ICD10_V1_Part1.pdf.
- 127. Симеонова, Снежана**, *Пианото и пианиста*, София: изд. „Летера“ (2016), 123.
- 128. Скокова, Галина и Светлана Михеева**, „Использование методов арттерапии в процессе формирования личности детей с ограниченными возможностями здоровья,“ Открытый урок, 2008/2009 учебный год, <http://xn--i1abnckbmc19fb.xn--p1ai/>, пос. на 05.09.2017.
- 129. Степанов, Артур**, „Имат ли билингвите и музикантите по-чувствителен слух, или за влиянието на ранното музикално обучение и двуезичието при разпознаването на фразовата структура в непознат език,“ публична лекция, Пловдив, 27.03.2018., *Вестник на Пловдивския университет*, 2018, стр. 12, https://uni-plovdiv.bg/uploads/site/vestnik/2018/vestnik_br_3-4_2018.pdf.
- 130. Стоев, Тодор**, *Музикотерапия*, учебник, Пловдив: изд. АМТИИ, (2013), 223 с.
- 131. Строкова, Н.В.**, „Развитие эмоционального восприятия у учащихся с нарушением зрения на занятиях фортепиано,“ *Царскосельские чтения XVII* (2013): 257-261, <https://cyberleninka.ru/article/n/razvitie-emotsionalnogo-vospriyatiya-u-uchaschihsya-s-narusheniem-zreniya-na-zanyatiyah-forteplano>.
- 132. Тагарева, Евгения**, „Пиано Арт – аудио помагало по пиано за незрящи и слабовиждащи,“ Пловдив: Фондация „Огънят на Орфей“, 2021.
- 133. Тагарева, Евгения**, *Звуци от Безкрая, (10 пиеси за пиано)*, Пловдив: Фондация „Огънят на Орфей“, 2019.
- 134. Узкая, Елена**, „Проблемы сферы дополнительного образования детей с особенностями развития,“ сборник *Музикотерапия в музыкальном образовании*, Первая Международная научно-практическая конференция, 5 мая 2008, Санкт Петербург, Науч. ред. и сост. проф. Ключев А. С. ЦНИТ „Астерион“, (2008).
- 135. Федосова, Наталия**, „Игра на фортепиано как средство коррекции двигательных функций детей со спастической диплегией,“ автореферат диссертации на степени Магистра, Москва, 2016, https://www.academia.edu/35985069/Игра_на_фортепиано_как_средство_коррекции_мелкой_моторики_у_детей_с_ДЦП.

136. Чиждова, Марина, *Аутизм в детстве*, Москва: Медицина (1999), <https://www.academia.edu/36013272/%D0%90%D1%83%D1%82%D0%B8%D0%B7%D0%BC%D0%B2%D0%B4%D0%B5%D1%82%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%B5>.

137. Яппарова, Дамира и Рустам Чурагулов, „О некоторых особенностях создания образовательной среды обучения музыке студентов с ОВЗ по зрению,“ в *Педагогическое мастерство*, материалы X Международной научной конференции (Москва, июнь 2017 г.), Москва: Буки-Веди, (2017), 26-29, <https://moluch.ru/conf/ped/archive/215/12454/>.

138. Ящук, Виктория Викторовна, „Секреты дружных клавиш: для детей с нарушениями аудиального восприятия“, Адаптированная дополнительная общеобразовательная общеразвивающая программа художественной направленности, Департамент образования администрации, г. Томск, 2023

Интернет источники:

- 1. Affluent Society,** “Human Stories: Ron Tan, Deaf Pianist and Founder, Inclusive Arts Movement,” Singapore, Aug 19, 2020, <https://www.affluent-society.com/post/human-stories-ron-tan-deaf-pianist-and-founder-inclusive-arts-movement-singapore>.
- 2. Tan, Ron,** *Inclusive Arts Movement*, 2023, <https://www.inclusiveartsmovement.com/ron.html>.
- 3. „Музико“ – музикален инструмент, разработен приоритетно за незрящи и глухи деца от Полина Герасимова,** 2022, <https://kulturninovini.info/sections/6/news/35889-muziko-muzikalen-instrument-razraboten-prioritetno-za-nezryashti-i-gluhi-detsa>, посл. пос. 10.01.2024.